

Eallit riikkas dan dábiid mielde

Sámediggeráđi biras- ja areáladiedđáhus

SÁMEDIGGI SAMETINGET

Ávjavárgeaidnu 50
N-9730 Karasjok/Karášjohka
Telefon +47 78 47 40 00
Telefaks +47 78 47 40 90
samediggi@samediggi.no
www.samediggi.no

Sisdoallu

1	ÁLGGAHUS.....	3
1.1	BARGGU DUOGÁŠ	4
1.2	SISDOALLU JA RÁDDJEN	5
1.3	PROSEASSAT JA SIGNÁLAT SÁMI SERVODAGAS	6
2	BIRAS- JA AREÁLAPOLITHKA ULBMILAT SÁMI GUOVLLUIN.....	7
2.1	OVDDASVÁSTÁDUS JA VÁLDI	7
2.2	SÁMI JIETNA RIIKKAIDGASKASAŠ BIRASBARGGUS	7
3	ÁRVOVUODDU	8
3.1	SÁMI ÁRVVUT HÁLDDAŠEAMI VUODDUN.....	8
3.1.1	<i>Sohka deatalaš sámi árvu.....</i>	9
3.1.3	<i>Árbevirolaš oaidnu lundui – áigeguovdilis árvu areálaid ja resurssaid hálddašeamis</i>	9
3.1.4	<i>Strategiija movt heivehit ođđa eavttuide ja movt birgehallas vuordemeahtun dáhpáhusaiguin</i>	10
3.1.5	<i>Árbevieruid ja árbevirolaš árvvuid kritihkalaččat geahččan</i>	10
4	RÁMMAT JA STIVRENGASKAOAMIT BIRAS- JA RESURSAHÁLDDAŠEAMIS.....	12
4.1	SÁMEDIGGERÁDI BIRAS- JA AREÁLADIEDÁHUS.....	13
4.2	SÁMEDIGGI JA NATIONÁLA LÁHKAADDIN	14
4.3	MÁHTTOVUODDU SÁMEDIGGERÁDI AREÁLA- JA BIRASPOLITHKKII	17
5	VEAHKADATVUODDU	19
5.1	SÁMI ÁSSANGUOVLLUID ÁSSANMÁLLE.....	19
5.2	ERETFÁRREN SÁMI BOAITTOBEALE GILIIN	20
5.3	SÁMI GUOVDDÁŽIID ÁSAHEAPMI	22
6	BIRASHÁSTALUSAT JA VUORUHUVVON DOAIBMABIJUT	23
6.1	ÁSSANMÁLLE JA ÁSSANKULTUVA BIRASPERSPEKTIIVVAS	23
6.1.1	<i>Ođđa ásodatkultuvra ja birasčuohcamat</i>	24
6.2	BÁIKEGOTTIT, ÁRBEVIROLAŠ JA OĐĐA GEAVAHANMÁLLET BIRASPERSPEKTIIVVAS	25
6.2.1	<i>Ássanbáiki, geavahanguovlu ja mohtorjohtolat vuodđuduvvon báikkálaš árvvuide</i>	25
6.2.2	<i>Asttuáigeásodat ja olggustallan mas lea suorra mohtorjohtolat</i>	26
6.3	EALÁHUSAT JA EALÁHUSOVDDIDEAMIT BIRASPERSPEKTIIVVAS	28
6.3.1	<i>Boazodoallu birasperspektiivvas.....</i>	28
6.3.2	<i>Eanadoallu ja meahceávkkestallan birasperspektiivvas</i>	30
6.3.3	<i>Guolásteapmi birasperspektiivvas</i>	30
6.4	RESURSSAID JA EATNAMIID NANA CEAVZILIS GEAVAHEAPMI JA SUODJALEAPMI.....	31
6.4.1	<i>Luondduressat ja servodatovddideapmi sámi ássanguovlluin</i>	32
6.4.2	<i>Areálasuodjaleapmi ja biologalaš šláddjiivuođa sihkkarastin</i>	34
6.4.3	<i>Kulturmuitosuodjaleapmi.....</i>	35
6.5	MÁILMMIVIIDOSAŠ BIRASHÁSTALUSAT.....	38
6.5.1	<i>Máilmmiviidosas birasváikkuhusat – báikkálaš váikkuhusat</i>	38
6.5.2	<i>Sámi ássanguovllut; rašit dálkkádat- ja birasrievdadusaide</i>	40
6.6	EKONOMALAŠ JA HÁLDDAHUSLAŠ VÁIKKUHUSAT.....	40

1 Álggahus

*Mi eat galgga heaitit dutkamis
Ja go dutkan loahpabuvvo
de mii galgat leat joavdan dobko gos vulggiimet
ja oahpásmuvvat báikái vuosttaš gearddi
T.S. Elliot*

Sámediggeráđđi vuodđuda politihkas daid árbedieđuide ja árvvuide mat leat sámi servodagas. Dán máhtolašvuoda leat sohka buolvvat duddjon áiggiid čađa ja dat máhtolašvuoha ja dáiddut leat addán sámi álbmogii vejolašvuoda eallit ja ovddidit iežaset servodagaid guovlluin gos leat garra dálkkádagat. Báikkálaš árbediehtu addá máhtu ja áddejumi, muhto dat ii leat doarvái dáláš hástalusaid čoavdimii. Árbedieđut ja *ođđa* máhttu feritejit mannat giehtalagaid go ihtáš politihkka galgá hábmejuvvot. Dát dat lea vuodđun dán dieđáhusa hábmemii. Mii leat ohcan iežamet árbevieruin ja máhtolašvuodain, ja mii leat geahččan dobbelii ja ohcan ođđa máhtu. Dát lea addán vuodu midjiide geahččat min iežamet servodagaid ja daid hástalusaid mat leat min ovddabealde ođđa čalmmiiguin. Ja dat lea addán Sámediggeráđđái vuodu hábmet ollislaš biras- ja areálapolitihka.

Sámediggeráđđi ovddida dákkko bokte biras- ja areálapolitihkalaš dieđáhusas. Dieđáhusas ovddiduvvo ráđi biras- ja resursapolitihkka, sihke nationála ja riikkaidgaskasaš dásis. Dát guoská surggiide gos Sámedikkis leat duohta stivrenvejolašvuodát, nugo áššiiin mat meannuduvvojit konsultašuvdnasiehtadusa bokte dahje fylkkagielddaid ovtasbargošiehtadusaid bokte. Dát guoská maiddái areálageavahanáššiiide, mat galget meannuduvvot ođđa plána- ja huksenlága mielde, ja eará áššiiide main Sámediggi lea gulaskuddanbealli dahje lea váldi dahkat mearrádusaid.

Areálat ja resurssat leat vuodđun ássamii ja ealáhusbargui, ja dat leat eaktun iežas kultuvrra ja servodateallima ovddideapmái. Sámediggeráđi barggus biras- ja areálaáššiiiguin leage dalle deataleamos hástalusson suodjalit dán vuodu, ja dainna lágiin addit sámi kultuvrii, ealáhusaide ja servodateallimii ahtanuššan- ja ovddidanvejolašvuodaid. Areálaid ja resurssaid suodjaleapmi dáhpáhuvvá váldoáššis guovtti dásis; láhkaaddima bokte ja oamastanvuoigatvuoda čađaheami bokte. Dán dieđáhusas ságastallojuvvo váldoáššis dan birra makkár vejolašvuoha Sámedikkis lea dáláš láhkavuodu siste suodjalit ja hálddašit areála- ja resursaberoštusaid sámi guovlluin.

Sámediggeráđđi háliida maiddái signaliseret čielga politihka daid surggiid ektui main mis eai leat duohta vejolašvuodát stivret okto. Dálkkádatpolitihkka, birasmirkkuid leavvan ja biologalaš šláddjivuoda suodjaleapmi leat dakkár áššit mat gáibidit oktasaš rahčamušaid olles máilmmis. Sámediggeráđi mielas lea deatalaš bidjat eanet guovddázii dáid áššiid, ja searvat bargui ovtas eará álgoálbmogiiguin.

Dat politihkalaš signálat maid Sámediggeráđđi addá dán dieđáhusa bokte, leat geahččaluvvon hábmejuvvot realisttalažžan ja leat fokuserejuvvon daid doaibmabijuid ektui maid Sámediggeráđđi sáhtta álggahit dahje searvat daidda. Dat vuhtto dieđáhusa sisdoalus ja ráddjemis.

1.1 Barggu duogáš

Ealli ja ceavzilis sámi servodagaid sihkkarastima mearridit guokte beali; eana- ja resursavuoigatvuodát ja láhkadagus mii sihkkarastá dan ahte dát dohkálaččat hálddašuvvojit. Goabbáge bealli ii leat ollásit sajáiduvvan sámi servodagas Norggas. Sámediggeráđi barggus lea váldodeaddu dáin áššiin, sihkkarastit beassama areálaide ja resurssaide ja hábmet láhkadahkosa mii dohkálaččat vuhtii váldá min beroštusaid.

Sámediggeráđi biras- ja areáladiedáhus lea deatalaš oassi dán barggus. Diedáhusas ságastallojuvvo dattetge unnán areála- ja resursavuoigatvuodaid birra, dat dahkkojuvvo eará oktavuodain. Biras- ja areáladiedáhusas fokuserejuvvo vuosttažettiin areálaid ja resurssaid geavaheapmi ja suodjaleapmi ja lágat, njuolggadusat ja plánat dan oktavuodas.

Sámi ássanguovllut leat viidát ja doppe leat valjis resurssat. Dát lea addán álbmogii dáppe buori birgejumi dološ áiggiid rájes. Orrun davviguovlluin, garra dálkkádagaiguin, lea maiddá gáibidan ollu ja sierralágan dáidduid ja máhtolašvuodaid oažžut birgejumi. Resursavalljodat lea geasuhan beroštusaid olggobealde. Dát beroštus lea ain bistimin, ja lassána. Dál dat boahťá oidnosii dainna lágiin ahte earát háliidit ávkástallat min eatnamiiguin ja resurssaiguin, energiijahámiiguin, huksenareálaiguin ja muosáhusaiguin. Stuorra beroštupmi earáid bealis lea čielga áittan árbevirolaš eallin- ja birgenvugiide. Dát áitta nanosmuvvá vel dan geažil go oppalaš eallinvuohki rievdá, šaddet eará árvvut ja eará vuoruheamit sámi servodaga siskkoibealde. Barggu oktavuodas sámi servodaga ovddidanvejolašvuodaid sihkkarastimis ferte dalle maiddá čilget makkár eará árvvuid lea deatalaš váldit viidáseappot mielde. Sámediggeráđi bealis lea areála- ja biraspolitihkalaš diedáhusa ráhkadeapmi lávki ovddosguvlui ollislaš politihka juksamis dán suorggis.

Sámediggeráđi signaliserii álggahanjulggastusastis čakčamánu 2007 čielga mihttomeari ahte sihkkarastit ceavzilis ahtanuššama ja ovddideami davviguovlluin. Sámediggeráđi čuovvolii dán perspektiivva áššis 005/08, biras- ja areálapolitihkalaš čilgehus, ja jagiid 2007 ja 2008 jahkediedáhusain.

Sámediggeráđi biras- ja areálapolitihkalaš čilgehusas váldojuvvojedje ovdan čuovvovaš suorggit ságastallamii; máhtolašvuohťa, návccat ja váldi, biras- ja areálapolitihkka riikkaidgaskasaš barggu oassin, areálavuodas ja ealáhusdoaimma, kultur- ja luonddusuodjaleapmi, áššečuolmmat boraelliid hálddašeami oktavuodas ja mohtorfievrruiguin johtaleapmi meahcis. Sámediggeráđi biras- ja areálapolitihkalaš čilgehus lean dán diedáhusa vuolggasadjin. Eará diedáhusain, nugo Sámediggeráđi eanandoallodiedáhusas, mearriduvvon 29.11.07, ja boazodoallodiedáhusas, mii lea ráhkaduvvomin, lea maiddá mearkkašupmi areála- ja biraspolitihkkii, ja leat bidjan deatalaš čanastagaid biras- ja areáladiedáhussii.

Sámediggi ráhkadii 2007:s háldenlinjáid Finnmarkkuláhkii. Háldenlinjáid vuolggasadjin lea dat ahte sámi kultuvrra ja servodateallima vuhtii váldin galgá leat vuodđun buot areálahálddašeamis Finnmarkkus. Háldenlinját, ja oaidnu mii daidda lea vuodđun, lea bidjan deatalaš signálaid Sámediggeráđi biras- ja areáladiedáhusa hábmemii.

Nationála dásis lea Sámediggi go lea searvan láhkabargui, earret eará bargui ođđa plána- ja huksenlágain ja luondduvalljodatlágain, ožžon čađa deatalaš čuoggá mii sihkkarastá sámi kultuvrra, ealáhusbarggu ja servodateallima vuodđosa, ja vai resurssaid hálddašeapmi dahkkojuvvo sámiid mieldeváikkuhemiin. Dasto lea Sámediggi ožžon čađa gáibádusa ahte beassat nannoseappot stivret eatnamiid ja resurssaid. Vuoigatvuodá buktit vuosteákkaid plána- ja huksenlága vuodul áššiin mat sáhttet átit deatalaš sámi beroštusaid, ja čađahit konsultašuvnnaid ovdalgo stuorra nuppástusat dahkkojuvvojit, addet dál sámiide buoret vejolašvuodá stivret biras- ja areálapolitihka.

Sámediggi searvá ekonomalaš doarjagiin stuorábuš prošeaktii mas lea áigumuš duodáštít ja hálddašit árbedieduid. Sámi allaskuvllas lea prošeaktajodiheadji ovddasvástádus. Prošeavtta ulbmilin lea

oainnusin dahkat ja nannet árbedieđuid saji almmolašvuodas, ja loktet dán máhtolašvuoda ja laktit dan almmolaš hálddašanvuodđosi. Vuosttaš vuorus lea válljejuvvon bargat máhtolašvuodain mii čatnasa biologalaš šláddjivuoda suodjaleapmái. Sámi árbedieđuid válljen čájeha ahte Sámediggeráđđi háliida viidábuš hálddašanvuodu, mas maiddái árbevirolaš sámi árvvut ja máhtolašvuolta biddjojuvvojit vuodđun.

Sámediggeráđi ovttasbargu eará álgoálbmogiguin, ja searvan riikkaidgaskasaš foraide, nugo bargui dálkkádathástalusain Bistevaš forumis, lea addán Sámediggeráđđái deatalaš vejolašvuoda álgoálbmot oktavuodas. Sámediggeráđđi háliida geavahit dán vejolašvuoda viidáseappot nannet riikkaidgaskasaš birasbarggu ja čájehan dihte solidaritehta eará álgoálbmogiguin.

Sámediggeráđđi lea dáinna lágiin, barggu bokte báikkálaččat, guovlulaččat ja nátionála dásis, ja barggu bokte eará álgoálbmogiguin riikkaidgaskasaš arenas, bidjan stáđis vuodu dán dieđáhusa hábmemii areála- ja biraspolitihkalaš hástalusaid ektui.

1.2 Sisdoallu ja ráddjen

Áššecuolmmat mat čatnasit birrasii ja areálaide leat viidát ja fátmastit hui mánggalágan áššesurggiid. Sámediggeráđđi oaidná ahte dán dieđáhusas lea deatalaš bidjat guovddážiid daid hástalusaid mat čatnasit ássamii ja álbmotovdáneapmái sámi guovlluin, ealáhusovddideapmái birasperspektiivvas, resurssaid ja areálaid geavaheapmái ja suodjaleapmái, máilme viidosaš birashástalusaid, láhka-dahkosiidna, vuogitvuodaide, máhtolašvuodaide ja gelbbolašvuhtii. Dát mearkaša dan ahte dieđáhus lea viiddis ja bidjá guovddážiid ollu áššiid. Muhto dat mearkaša maiddái dan ahte ollu áššesuorggit leat gáržžiduvvon dahje válljejuvvon eret. Dat ii mearkaš dan ahte dat áššit eai livčče deatalaččat, ráddjejuvvojit lea dahkkojuvvon dan geažil amas dieđáhus šaddat ilá stuoris. Áššit mat eai leat mielde dán dieđáhusas, váldojuvvojit ovdan eará oktavuodain.

Biras- ja areáladieđáhusas lea vuos álggahus, ja de meroštallat bajimus ulbmila bargui. Dan maŋŋá boahťa ságastallan árvovudđosa ja árbevirolaš geavahusaid birra. Deatalaš gažaldat dás lea makkár árvvuid ja ovddeš kulturdoaimmaid háliidit váldit mielde viidáseappot. Boahťe kapihttalas lea geahčastat rámmain ja stivrenreaidduin ja dat válddahaljojuvvojit, sihke báikkálaččat, nátionálaččat ja riikkaidgaskasaččat. Viidát kapihttalas lea sáhka álbmotvuodđosa birra sámi ássanguovlluin ja geahčadit rievdan olmmošlogu ja ássanstruktuvrra. Dieđáhusa maŋimus oasis, guđat kapihttalas, mii maiddái lea viidáseamos oassi, válddahaljojuvvojit areála- ja biraspolitihka sierralágan hástalusat ja Sámediggeráđi vuoruhan doaibmabijut. Dán oasis lea sáhka čuovvovačča birra:

- ássanminsttar birasperspektiivvas
- sámi báikegottit ja birashástalusat
- ealáhusat ja ealáhusovddideapmi birasperspektiivvas
- resurssaid ja areálaid geavaheapmi ja suodjaleapmi
- máilmmiviidosaš birasváikkuhusat ja báikkálaš čuvvosat
- dieđáhusa ekonomalaš ja hálldahuslaš čuvvosat

1.3 Proseassat ja signálat sámi servodagas

Biras- ja areáladiedáhus lea hábmejuvvon biraspolitihkalaš čilgehusa vuodul, áššis 05/08, mii meannuduvvui 26.-29.02.08 dievasčoahkkimis. Ságastallamat dálkkádatsemináras, mii dollojuvvui 2008 miessemánu dievasčoahkkimis, ja meahccemohtorjohtolat semináras, mii maddái meannuduvvui diibmá dievasčoahkkimis, leat maddái addán deatalaš rávasániid diedáhusa hábmemii.

Dán diedáhusa ráhkadeamis leat vuhtii váldojuvvon Finnmárkku gielddaid vásihusat maid dat leat diedihan Finnmárkkulága háldenlinjáid geavaheami ektui, maid Sámediggi lea mearridan, rievdan meahccegeavaheami ektui Finnmárkku mehciin. Sámedikki árvalusat láhkaárvalussii ja gulaskuddancealkámušaide áššiin main lea mearkkašupmi biras- ja areálapolitihkkii leat maddái biddjojuvvon vuodđun dán diedáhussii. Konsultašuvnnat luondduvalljodatlága ráhkadeami oktavuodas leat guovddážis dás. Sierralágan gulaskuddancealkámušat maiguin Sámediggeráđđi lea bargan, nugo cealkámušat sámi vuoigatvuodálávdegoddái II, gažaldahkii olju ja gássa vejolaš gáddái fievrrideapmái Goliat-fealttas, boazoguohtumiid ráfáiduhtrinrájaid rievdadussii ja eará áššiide mat gusket birrasii ja areálaide, leat buot biddjojuvvon vuodđun bargui dánna diedáhusain.

Almmolašvuohta lea máŋgga oktavuodas ožžon dieđuid dan birra mii dán diedáhusas lea deattuhuvvon ja man viiddis dat šaddá.

2 Biras- ja areálapolitihka ulbmilat sámi guovlluin

Sámediggeráđdi ovddida dán dieđáhusa bokte politihka mii váikkuha eanet birasseasti ovdáneami mii galgá sihkkarastit sámi servodaga viidáset ahtanuššama ja ovddideami. Dasto lea Biras- ja areála-dieđáhusa ulbmilin ahte vuoruheamit ja doaibmabijut mat leat dán dieđáhusas galget sáhttit váikkuhit nana ceavzilis ovdáneami máilmmiviidosáččat ja maiddái báikkálaš dásis.

2.1 Ovddasvástádus ja váldi

Dán dieđáhusa váldoulbmilin lea sihkkarastit nana ceavzilis ovdáneami davviguovlluin. Doaba *nana ceavzilis ovdáneapmi* siskkilda sihke ekologalaš, kultuvrralaš ja sosiálalaš nana ceavzilisvuođa. Dat sáhtta meroštallojuvvot ovdáneapmin mii sihkkarastá álbmogii oadjebas rámmaid árgabeaivvi várás, addá vejolašvuođa geavahit iežas ássanguovlluid ja vuoigatvuođaid daidda ja vejolašvuođa hálddašit dáid min árbevieruid ja árvvuid vuodul. Oadjebas rámmat árgabeaivvis mearkkašit maiddái dan ahte mis lea vuoigatvuohta min iežamet vássánáigái ja boahpteáigái. Nana ceavzilis ovdáneapmi ii mearkkáš dan ahte galgat bidjat guovddáži dušše vássánáiggi ja daid árvvuid mii dan hápmii. Vuoigatvuođa beassat ovttašit árbevirolaš ja ođđa árvvuid ja eallinvugiid deattuhuvvo. Dát lea vuodđolvuoigatvuohta, ja dat lea seammás mearrideaddjin searvvaheaddji ja rabas servodaga očcodeapmái. Ovddasvástádusa váldin iežamet areála- ja biraspolitihkas mearkkaša dan ahte Sámediggeráđdi bidjá gáibádusaid bajimus eiseválddiide, nugo Stuorradiggái ja ráđđehussii, ahte vuhtii váldit sámi beroštusaid lánkaaddimis ja hálddašeamis go guoská areála- ja birasgázaldagaide. Báikkálaš dásis lea ovttaskas gjelddain ovddasvástádus álggahit dán politihka. Ii leat servodagas okto ovddasvástádus nana ceavzilis ovdáneamis, muhto maiddái ovttaskaš ássis lea ovddasvástádus. Dainna ovddasvástádusain oaivvildit dan ahte ovttaskas olbmot ja joavkkut báikkálaš dásis beaivválaš doaimmain maiddái vuhtii váldet sin eallinvuogi ja iežaset välljejumiid.

Sámediggeráđi biras- ja areáladieđáhusa váldoulbmilin lea:

- Deattuhit nana ceavzilis ja guhkes áiggi perspektiivva buot areála- ja resursageavahusas sámi guovlluin.

2.2 Sámi jietna riikkaidgaskasaš birasbarggus

Dál lea váddáset go ovdal sirret báikkálaš barggu máilmmiviidosáš barggus. Stuorra birashástalusat mat čatnasit dálkkádatrievdamiidda, biologalaš šláddjivuoda suodjaleapmi ja birasmirkkuid leavvan gáibidit oktasaš doaimmaid máilmmiservodagas. Dát ovttasdoaimman ferte dahkkojuvvot riikkaidgaskasaš siehtadusaid bokte. Dálkkádatrievdamiin, biologalaš šláddjivuoda massimis ja birasnuoskkideamis leat váikkuhusat álgoálbmogiid ealahusaide, kultuvrii, dearvvašvuhtii ja eallineavttuide, ja nie maiddái servodateallimii. Sámediggeráđi mielas lea dárbu leat mielde bidjamin eanet guovddáži dán lágan vuodđohástalusaid. Mii dárbašit eanet máhtolašvuođa dáid rievdadusaid ja doaibmabijuid birra maid sáhtta álggahit gáržžidan dihte eahpeoidolaš váikkuhusaid. Mii dárbašit maiddái eanet máhtolašvuođa sierra strategijaid birra movt heivehit rievdan dálkkádahkii.

Sámi álbmot lea unna jovkkoš máilbmeoktavuođas, mis leat unnán resurssat ja unnán váldi. Dattetge sáhttit mii maid leat mielde váikkuheamen. Dan bokte go searvat ovtta earáiguin riikkaidgaskasaš arenaide, sáhttit mii sihkkarastit ahte álgoálbmotperspektiivva šaddá nannoseappot deattuhuvvot ja searvvahuvvot čielggadusain, áššebáhpiriin, dutkamis ja diehtujuohkimis. Dás lea fas mearkkašahtti váikkuhus riikkaidgaskasaš biraspolitihka hábmemii.

Sámediggeráđi riikkaidgaskasaš barggu eaktun lea nannet iežas návccaid ja sihkkarastit ekonomii ja mii addá vejolašvuođa bargat ulbmillaččat ja guhkes áiggi perspektiivvas.

3 Árvovuodđu

*Muhto jeara datte spiriin, ja dat galget du máhttábit,
ja almmi lottiin, ja dat galget addit dutnje dieđu.*

*Dahje sártno eatnamii, ja dat galgá du máhttábit,
ja ábi guolit galget dutnje dan muitalit.*

Joba girji 12,6-8

Politiikalaš válljen dáhpáhuvvá árvooainnu, máhtolašvuodaid, dábiid ja eavttuid vuodul maid álohii eat ieža stivre. Sámi árvvut ii leat čielga doaba. Seamma mánggadáfotvuoda maid mii gávdnat sámi servodagas, árbevieruin ja ealáhusheivehemiin, gávdnat mii maiddái árvooainnus. Dattetge leat sámi servodagas oktasaš guovddáš árvvut, ja oalle guhkás válddahallet sámevuoda ránnjálkultuvrraid ektui. Dáid árvvuid dovdet báikegottit, dat leat eahpeformála ja dájvjimusat fievrividuvvojit njálmmálaččat, sohka buolvvas nubbái. Dat leat addán rámmaid sosiála organiseremii ja oahppamii ja máhtolašvuoda fievrirideapmái. Dat rahpet ovttaskas olbmui vejolašvuoda áddet iežaset ja sin saji oktasašvuodas. Muhto dat leat unnán, dahje eai oppage biddjojvuvon vuodđun almmolaš stivremii ja hálddašeapmái.

Sámi árvvut, nugo earáge árvvut, eai leat stirdon. Servodatdiliid rievdamat, sihke sámi servodagas ja dan olggobealde váikkuhit dan. Sámi servodaga siskko bealde lea moderniseren, nugo sámi ássahusaid huksen, láivudahttan fulkkiid saji, rievdahttan árvvuid ja lea dolvon árvvuid birra ságastallama odđa arenaide.

Ovdanbuktimis dás, mas lea sáhka areálaid ja resurssaid birra, čalmmustuvvojit ja čuvgejuvvojit árvvut mat čatnasit dáidda daid rievdadusaid ektui mat dieđáhusas gessojuvvojit ovdan. Deatalaš lea deattuhit ahte árvvut eai leat stirdon, muhto ahte dat rivdet áiggi mielde. Muhtun árvvut masset mearkkašumi dađi mielde go servodat rievdá. Muhto muhtun árvvut bissot rievddakeahhtá dahje heivehuvvojit odđa dillái. Dáid árvvuid dat ferte bidjat vuodđun dáláš ja boahhteáiggi areála- ja resursahálddašeapmái. Muhto dan ii sáhte dahkat almmá bijakeahhtá kritiikalaš gažaldagaid movt árbevirolaš árvvut deaivvadit odđa áššečuolmmaiguin oktanaga.

3.1 Sámi árvvut hálddašeami vuodđun

Árbevirolaš, sámi árvooaidnu lea hárvve biddjojvuvon vuodđun almmolaš hálddašeapmái. Dalle go dat lea dahkkon, de ii leat dat dáhpáhuvvan nu ahte dát árvvut livčče lean vuodđun láhkadahkosiidda ja plánaid hábmemii. Sámi árvooaidnu lea bohtán oidnosii ovttaskas mearrádusain, áinnas spiehkastahkan bajimus plánain. Dákkár mearrádusain lea báikkálaš áddejumis ja báikkálaš vuhtiváldimis leamaš stuorát deaddu go bajimus ulbmilhábmemiin.

Árbevirolaš sámi árvvut maidda dájvjimusat čujuhuvvo almmolaš hálddašanáššiiin sámi ássanguovlluin, leat soga mearkkašupmi, oaidnu lundui ja movt olbmot ellet ja rabasvuohka plánema ektui.

3.1.1 Sohka deatalaš sámi árvu

Sogas, ja nana báttiin iešguđet fulkkiid gaskka lea stuorra mearkkašupmi sámi árgabeaivvis, ja dat sáhtta gohčoduvvot *sámi árvun*. Sohka čatná báttiid ruovttoluotta áiggis, ja addá vejolašvuoda vásihit iežas stuorát oktavuoda. Sohkabáttit olbmuid gaskka geatnegahttet oktavuoda. Sohka ja nana sohka-báttit čatnet sámi ássanguovlluid oktii ja buktet oktavuoda beroškeahtta stuorra gaskkain.

Sohkaoktavuodas lea maiddá mearkkašupmi ealáhusčatnaseapmái. Buorrin ovdamearkan lea boazodoallu. Seamma mearkkašupmi lea maiddá eanandoalus, man oktavuodas fuolkevuoda geažil leat stuorát vejolašvuodat joatkit seamma barggu go vánhenuolva. Goappašat dat ealáhusat leat areálaid ja resurssaid hálddašeddjit. Sohkaoktavuodas lea dás njuolga vejolašvuodta areálaide ja resurssaide, ja daid hálddašepmái.

Diehtit ahte soga ja ealáhusa gaskka lea oktavuodta. Unnit lea leamaš sáhka soga mearkkašumis *ássanminstara* hábmemei. Árbevirolaččat lea sohka organiseren ássama sámi giliin. Okta sohka sáhtii ásaiduvvat giláži dahje gili birrasii, gos sis lei smávvaloallu dahje boazodoalloássansadji. Duogážiin dasa lea leamaš oktasaš ealáhusoktavuohta, muhto ii dušše dat. Eará sivat, nugo oadjebasvuodta, oktasaš árvvut, fuolahus, veahkeheapmi, oahppan ja bajásgeassin, sáhttet leat čilgehussan dán organiseremii.

Maiddá odne ge ássat seamma soga ovtta sámi guovlluin. Ollu logijagiid bistán almmolaš areálaplánen ii leat nagodan rihkkut dán minstara. Sogat ásse bálddalagaid dahje gasku almmolaš plánejuvvo ássanguovllu. Soga árvu oidno dán birrasis. Dán sáhtta vuohttit bajimus ássanminstari ja das movt viesut leat lokaliserejuvvo joavkkuid siskkoalbe. Dás beroškeahtta lea soga mearkkašupmi ássansajiid organiseremis hárvve biddjojuvvo eaktun almmolaš plánemei. Dán lágan organiserema válljema birra lea unnán ságastallojuvvo ja plánaeiseválddit leat das unnán ádden.

Sogas lea mearkkašupmi ássansaji lokaliseremii ja organiseremii, ja nu vuhtto ge huksejuvvo birrasis. Oktavuodas sohki lea maiddá mearkkašupmi eret fárrujuvvo eanadagas ja odđa *astoáiggeeanadahkii*. Sohka, ja soga ássansadji duddjo gullelašvuoda. Sámi ássansajis leat eanet go okta dahje mángga vistti. Šillju, ládjosajit, guohtonguovllut, meahcci ja várit sáhttet adnojuvvo ruovttu oassin ja mii buvttiha gullelašvuoda. Soga mearkkat barggus ja orrumis dat buktet gullelašvuoda. Dan geažil go diehtá ahte máttut leat eallán ja váikkuhan, šaddet báikkis eanet go soaitáhat eanadat. Ássansadji lea maiddá eanadat, ávkkástallan- ja geavahusguovlu, mii sáhtta olahit guhkás ieš viesuin. Go ássanbáikkis fárrujuvvo eret, de ii leat sogaš eanet oktavuodtabáiki. Doallu, viessu ja eanadat šaddet vástesaččat deatalaččat. Dán nana gullelašvuoda geažil lea ollugiidda deatalaš bearrasa ovdeš viessu, ja sii geavahit dan astoáiggeulbmiliidda. Soga árvvus ja nana sohka-báttiin lea dalle mearrideaddji mearkkašupmi ságastallamei eatnamiid hálddašemi birra ovttaskas gielddain.

3.1.3 Árbevirolaš oaidnu lundui – áigeovdilis árvu areálaid ja resurssaid hálddašemis

Sámi kultuvrras lea álohii leamaš lagaš gullelašvuodta lundui. Álbmot lea eallán luonddu ja viežžan das birgejumi. Sorjasvuodta lundui lea buktán das máhtolašvuoda ja lea dagahan dan ahte luondu lea čiekŋalit árvvus adnojuvvo. Resurssaiguin ávkkástallan lea árbevirolaččat leamaš birgejumi viežžan alces, almmá čuožakeahtta boahhtevaš sohkaolvvuide. Dán lagadeami sáhtta gohčodit nana ceavzilis ávkkástallamin ja hálddašepmin geavahusas. Dán lágan oaidnu lundui lea daid olbmuid oktasaš oaidnu, geat vižžet birgejumi luonddu ja sii leat leamaš dahje leat sorjavaččat ávkkástallamin birgejupmin. Bivdoolbmuid, guođoheddjiid, guolásteddjiid, boandaid ja eará meahcásteddjiid vásihusat dat leat hábmen sámi luondduoainnu. Ain vel otnábeaivvi ge lea viehka ollu olbmuid sámi giliin dakkár eallinvuohki ja ámmát ahte leat njuolga sorjavaččat luondduresurssain. Boazodoallu, smávvaloallu ja guolásteapmi leat dakkár fidnut. Eanetlohku geat ássat sámi giliin eai dattetge leat njuolga sorjavaččat luondduresurssaiguin ávkkástallamin. Dat mearkkaša dan ahte oaidnu luonddueanadahkii ja miellaguottut geavaheapmái, johtaleapmái ja ávkkástallamei leat rievdan. Olbmuid oaidnu

lundui vuodđuduvvá árbevirolašvuhtii, ja dat lea sámii ávkkástallankultuvra. Dát árbevieru dagaha dan ahte báikegottiid olbmuid lea deatalaš beassat geavahit luonddu nugo sii leat ovdal dahkan. Sii fertejit beassat vánddardit doppe bisuhan dihte máhtolašvuoda iežaset kultuvrra ja historjja birra.

Osiin nationála, norgalaš hálldašuvuogádagas leat nana dovdomearkkat dan luondduoainnus mii bođii industriija mielde. Industriija ja urbaniseren dagahii dan ahte bargu spesialiserejuvvui ja ahte báikkálaš biras ii šat eanaš olbmuid leat buvttadaneanadat. Industriija teknologija dagahii ahte gaska luonddu ráhkadanávdnasiin gárvves buktagii šattai stuoris ja moalkái. Máhttu luonddu birra ii leat šat nu deatalaš, ii ge leat šat dakkár máhttu maid oahpai beaivválaš barggu bokte. Dát rievdadusat bukte stuorra váikkuhusaid eai dušše vuohkái movt luonddu geavahit, muhto maiddá movt olbmot vásihit ja oidnet luonddu. Ráđji luonddu ja kultuvrra, barggu ja astoáiggi gaska čuožžili dán proseassas. Dainna lágiin šattai luondu sadjin gosa báhtarit huššalis árgabeaivvis. Ráfi ja muossi ja barggus leat eret šadde deatalaš iešvuotat luonddu oktavuodas. Luondu buvttadaneanadahkan šattai “fasti”, “lihkatkeahkes” ja jaskes luondu šattai čáppat. Eanadat šattai rekreašuvdnan ja luondduvásihussan, johtalus ja ávkkástallan fas muosehutte.

Vuostálasvuodát sámii báikegottiid ja nationála hálldašuvuogádaga vugiid gaska movt geahččat luonddu lea midjiide oahpis dálaš ságastallamis meahci geavaheami ja doppe johtaleami birra, dahje ságastallamiin bivddu ja meahcásteami birra. Báikkálaččat, sámiiid beales ákkastallojuvvo ahte meahcci dološ áiggiid rájes lea leamaš ávkkástallanguovlu ja sadji gos vižže deatalaš oasi birgejupmái ja dietnasii. Muhtun hálldašan- ja suodjalaneiseválddit ákkastallet ahte dát lea luonddu billisteapmi. Láhkadagus mii mudde meahcejohtaleami ja meahci geavaheami ii váldde vuhtii sámii árbevieruid ja árvooainnu. Dainna lágiin šaddá árbevirolaš, báikkálaš geavaheapmi lobiheapmin.

3.1.4 Strategija movt heivehit ođđa eavttuid ja movt birgehallet vuordemeahttu dáhpáhusaiguin

Sámii kultuvrra mihtilmasvuotta lea dávggasvuotta ja rabasvuotta rievdamii. Kultuvra mii lea šaddan garra dálkkádagaid bokte, ja lea leamaš sorjavaš garra dálkkádagain, lea dagahan dan ahte lea leamaš dárbu ovddidit strategija dan ektui movt heivehit iežas vuordemeahttu diliide. Okta deatalaš árvu lei ahte sáhttit birget daid resurssaiguin maid sosiála dilid dahke olámuddun. Dán sáhtta gohčodit gelbbolašvuotat ja máhtolašvuotat birget vátna resurssaiguin, muhto maiddá dávgas ja rabas miellaguoddun dan ektui maid vuordemeahttu vuotta sáhtii buktit. Maiddá otne ge báidná ain dát rabasvuotta ođđa impulssaide sámii kultuvrra. Ođđa hástalusat váldujuvvojit vuostá buriin mielain, ja olbmot leat gergosat heivehit iežaset rievdat eavttuid, almmá guođekeahhtá iežaset vuoddoainnu. Ovdamearkan dása lea ođđa teknologija geavaheapmi buohtalaga árbevirolaš reaiduiguin, nugo mat hejgestit árbevirolaš soahkereaga ođdaseamos skohtermálla maŋŋái, dahje váldit detáljjaid gávttis ođđaáigasaš biktasiidda.

Hálldašanoktavuodas, ja muđui maid eallimis, sáhtta dán lágan dávggasvuotta lohkkot deatalaš árvun. Daid johtilis rievdadusaid geažil mat leat ovddabealde, ferte rabasvuodain gávdnat ođđa čovdosiid, ja dasa leat sámii servodagat hárrájan.

3.1.5 Árbevieruid ja árbevirolaš árvuid kritihkalaččat geahččan

Go Sámediggeráđđi háliida geassit ovdan árbedieđu ja árvooainnu, ja heivehit dan hálldašuvuodasii, de ii leat dat okta ja seamma *makkár* árbevierut ja árvvut gessojuvvojit ovdan. Areálaid ja resurssaid hálldašeamis lávejit áinnas bidjat albmáid geavahanmáliid ja máhtolašvuodaid eanemus guovddáži. Albmáid bargguide boazodoalus ja meahcávkástallamis, ealgabivddus, guolástusas ja meahcásteamis, lea biddjojuvvon stuorát fuomášupmi go nissonolbmuid geavaheapmái ja máhtolašvuhtii meahci ja ávkkástallanguovlluid hárrái. Dát lea dagahan ahte ollu ságastallan lea leamaš mohtorfievrojohtima birra meahcis ja vejolašvuoda birra geavahit dakkár fievrruid ođđa guovlluin, dahje vejolašvuoda birra bivdit čáhcelottiid giđdat dahje oazžut eanet ealgavállaid. Dat movt nissonolbmot ja mánát árbevirolaččat leat geavahan meahci, nugo murjen, gámassuinniid čuohppan,

ostosiid viežžan, oaggun lagaš jávrriin ja jogain, lea hárvve gessojuvvon ovdan ja leamaš vuodđun ságastallamii boahhteáiggi geavahasaid ja vuoigatvuodaid ektui.

Sivva lea maid kritihkalaččat geahččat makkár negatiivvalaš váikkuhusaid dakkár hálddašangeavahus mii vuodđuduvvo báikkálaš árvvuide, sáhtta buktit. Almmolaš hálddašeapmi mii vuodđuduvvo dasa ahte sohka lea deatalaš árvu sáhtta ovdamearkka dihte čuohcat oppalaš beroštusaide. Seammá dáhpáhuvvá dalle jos mearrádus dahkkojuvvo johtilit ja soaita vel gártat vuostá ovddit mearrádusaid. Nuppi dáfus čájeha dat dávggasvuoda ja dáhtu rievdadit iežas ođđa eavttuid mielde. Dasto sáhttet dákkár mearrádusat čuohcat oppalaš beroštusaide ja demokrátalaš vuoigatvuodaid. Plána- ja huksenláhka, mii regulere areálaid ja resurssaid hálddašemi, bidjá dássálagaid oppalaš ja priváhta beroštusaid. Dat beroštusat sihkkarastojuvvojit buoremusat bajimus, guhkes áigge plánema bokte. Priváhta beroštusat sáhttet oažžut ovdamuni, ovddabealde oppalaš beroštusaid, jos mearrádus dahkkojuvvo johtilit ja mearrádus soaita vel gártat vuostá ovdeš plánaid.

Sámi árvvut hábmejuvvojit dál *sihke* bearraša siste ja stuorát sámi oktavuodas. Maŋit oktavuodas leat sámi ášahusat deatalaččat. Dat lea oassi dan moderniserenproseassas man siste sámi servodat lea. Dat rievdamat leat mielde ja nannejit stuorát sámi oktavuoda. Seammás sáhtta dat dagahit dan ahte šaddá unnit sadji siskkáldas erohusaide. Dat ođđa sámi ášahusat doibmet ságastallansadjin dan ráji alde mii lea stuorát sámi oktavuoda ja iežas ovdeheami gaskka.

Buot árbevirolaš árvvuid ja geavahasaid ii gánnit váldit viidáseappot mielde. Ođđa áigi gáibida ođđa oainnuid, maiddá ovdeš áiggi ja dan eallineavttuid ektui.

Sámediggeráđi vuoruhan doaibmajijut:

- Bargat árbevirolaš sámi luondduoainnu oččodemiin vuodđun resurssaid ja eatnamiid hálddašeapmái sámi guovlluin.
- Oččodit daid árbedieđuid, mat čatnasit biras- ja resursageavaheapmái, duodaštuvvot ja nannejuvvot.
- Čalmustahttit nissonolbmuid máhtolašvuoda ja árbevieruid meahcceresurssaid geavaheami ektui.
- Sihkkarastit dan ahte priváhta beroštusat eai čuoza álbmoga dárbbuide.

4 Rámmat ja stivrenghaskaoamit biras- ja resursahálddašeamis

*Sis-Finnmárkku diggegoddi Deanu
gielddas Finnmárkku.*

Biraspolitihkka lea dakkár suorgi man oktavuodas lea deatalaš ahte nationála ja riikkaidgaskasaš riekti ovttas váikkuhit dan ahte buoremus vejolaš vuogi mielde suodjalit birrasa. Riikkat fertejit bargat ovttas daid stuorra mearrádusaid ektui, main lea máilmmiviidosas mearkkašupmi. Dušše dieinna lágiin lea doaivva álggahit doaimbajuid main sáhttá leat posiitivlaš váikkuhus. Sámediggi ferte dán oktavuodas geahččalit bajidit álgoálbmotáššiid riikkaidgaskasaš oktavuhtii.

Riikkaidgaskasaš álgoálbmotovttasbargu lea deatalaš danne vai álgoálbmogiid erenoamáš biraslaš hástalusat biddjojuvvojit politihkalaš áššelistii. Maŋgelis namahuvvon birasváikkuhusat leat stivrenghaskaoamit buori biraspolitihka ovddideapmái. Nationála biraspolitihka stivrejit nationála lágat ja mearrádusat. Dán kapihttalas válddahallojuvvojit muhtun lágat mat regulerejit dán suorggi.

Nationála oktavuodas lea Sámedikkis duohta vejolašvuohta leat mielde váikkuheamen mearrádusaid mat dahkkojuvvojit. Sámedikki konsultašuvdnašiehtadus ráđdehusain lea okta dain stivrenghaskaoamiin mat geavahuvvojit go geahččalit váikkuhit sámi beroštusaid biraspolitihkas. Muhto maiddái gielddat dahket mearrádusaid main leat birasváikkuhusat. Okta ovdamearka dasa lea ahte gielddat leat välljen sierralágan čovdosiid doabbariid gieđahallamii. Maiddái mohtorjohtolatláhka lea ovdamearka dasa mas gieldda dásis dahkkojuvvojit birasváikkuheaddji mearrádusat. Dálkkádatgássaluotimiid ektui leat gielddain sierralágan váikkuhangaskaoamit.

Areálapolitihkka stivrejuvvo vuosttažettiin báikkálaččat, ja areálaplánemiin sáhttá plána- ja huksenlága mielde vuosttažettiin váikkuhit dan ahte luoitimat fievrreideami geažil unniduvvojit go viesuid ja bargosajiid lokaliseren heivehuvvo oktasaš johtolatláldahkii. Areálahálddašeapmi mii vuodđuduvvá árbevirolaš árvvuide, sáhttá viidáseappot leat mielde váikkuheamen ásaheamen sosiála minstariid bisuheami, ovdamearka dihte sohkašiljuid nannema ja ásaheami bokte. Gielddaid areálageavaheami bokte sáhttá viidáseappot láchit diliid gáiddusluggema geavaheapmái ja dainna sáhttá maiddái váikkuhit karbona mearrái mii lea vuvddiin ja eatnamiin, ovdamearka dihte dainna lágiin ahte ráhkadit geainnuid, bisánansajiid ja duktasajiid dohko. Sámedikki bargu lea hálddašit vuostaldanrievtti plána- ja huksenlága vuodul buoremusat ávkin sámi beroštusaide.

4.1 Sámediggeráđi biras- ja areáladieđáhus

Sámedikki biraspolitihka rievttálaš vuodđu ferte váldit vuolggasaji das makkár surggiin Sámediggi lea meroštallan iežas biraspolitihka gustot. Sámediggeráđi álggahanjulggaštusas lea daddjojuvvon ahte áigot háhkat nana ceavzilis ahtanuššama ja ovddideami davviguovlluin. Sámediggeráđi áigu maiddá láchit diliid dainna lágiin ahte álbmot davvin sáhtá hukset birgenvejolaš báikegottiid, gos leat boahtteáiggi bargosajit, buorit dearvvašvuoda- ja oahppofálaldagat ja rikkis luonddu- ja kulturvásihusat.

Dát čájeha dan ahte lea viiddis ja govda áddejupmi das mii galgá leat mielde Sámedikki biraspolitihkas. Danne ferte maiddá rievttálaš vuodđu šaddat govdat. Dán ovdanbuktimis sáhttit namahit dušše eanemus guovddáš konvenšuvnnaid ja lágaid. Birasriekti lea odđa ja beaktilis riektesuorgi mii ovdána oktilaččat. Sámedikki biraspolitihka rievttálaš vuodđu sáhtá maiddá čatnat daid vuoigatvuodaide maid máilmmi álgoálbmogat muđui vurdet birasrievtti oktavuodas. Seammás sáhtá Sámedikki biraspolitihka rievttálaš vuodus leat oktavuoha dán suorggi nationála riektenjuolggadusaide.

Birasárvvut leat dakkár árvvut mat gusket ollugiidda. Golgi čáhci, buhtes áibmu ja luodueallit eai lohkkjuvvo priváhta opmodatrivevtti vuollái. Vuoigatvuoha buori dearvvasvuhtii ja álbmoga vuoigatvuoha kulturdoaimmaheapmái lohkkjuvvo fas gullat min olmmošvuoigatvuodaide. Danne guoská birasriekti hui ollu oppalaš beroštusaide ja min oktavuodas oppalaš sámi beroštusaide. Nana ceavzilis ovdáneami doahpaga sáhtá meroštallat dakkár ovdáneapmin mii deaivida otnáš dárbbuiguin almmá fuonitkeahhtá boahtte sohka buolvvaid válljenvejolašvuodaid sin dárbbuid ektui. Dán doahpagii gullá maiddá gáibádus vealtat eahperievttalaččat juohkimis dietnasiid ja resurssaid našuvnnaid ja álbmotjoavkkuid gaska. Nana ceavzilis ovdáneapmi lea dakkár doaba mii geavahuvvo sihke riikkaidgaskasaš rievttis ja Norgga láchkaaddimis. Agenda 21 barggu oktavuodas dohkkehii Sámediggi iežas julggaštusas nana ceavzilis ovdáneami várás. Dát julggaštus válddi vuolggasaji ON doaimmaplánas Agenda 21 nana ceavzilis ovdáneami birra. Dan lea maiddá Norga vuolláičállán 1992:s.

Riikkaidgaskasaš riekteoktavuodas bargojuvvo sierralágan konvenšuvnnaiguin birasrievtti ektui. Dán suorggis lea biologalaš šláddjivuoda konvenšuvdna guovddázis. Dán konvenšuvnna lea Norga dohkkehan. Konvenšuvnna váldoulbmilin lea suodjalit máilmmi biologalaš šláddjivuoda, ovddidit nana ceavzilis resursageavaheami ja juohkit genehtalaš resurssaid ávkki rievttalaččat. Konvenšuvdna lea oppalaš ja galgá leat vuolggasadjin eanet čadni konvenšuvnnaide dán suorggis. Álgoálbmogiidda lea konvenšuvnna artihkal 8j deatalaš. Das daddjojuvvo: “Goappašat šiehtadusbealit galget nu guhkás go vejolaš ja lea ulbmillaš ... vuhtii válddedettiin iežaset nationála láchkaaddima, árvvus atnit, suodjalit ja bisuhit álgoálbmogiid- ja báikegottiid máhtolašvuodaid, innovašuvnnaid ja geavahusa, mat lohkkjuvvojit dakkár árbevirolaš eallinmállen main lea mearkkašupmi biologalaš šláddjivuoda suodjaleapmái ja nana ceavzilis geavaheapmái, ja ovddidit dáid govddit geavaheami, maid dáid máhtolašvuodaid, innovašuvnnaid ja geavahusa oamasteaddjit mieđihit ja leat mielde váikkuheamen, ja dasto ávžžuhit govttoláččat juogadit ovdamuniid mat bohtet dán lágan máhtolašvuodaid, innovašuvnnaid ja geavahusa ávkkástallamis;”

Dát artihkal addá álgoálbmogiidda viehka stuorra vejolašvuoda leat mielde váikkuheamen sin iežaset máhtolašvuoda, geavahusa, eallinmálla ja juogadeami. Gažaldat das ahte maid sáhtá meroštallat sámi máhtolašvuodan, innovašuvnna ja geavahussan lea moalkái ja mánggabealat. Sámedikkis galggašii go lea sámi álbmotválljen orgána, leat guovddáš mandáhta dán oktavuodas.

Nubbi eará guovddáš konvenšuvdna dán suorggis lea ON 1966 konvenšuvdna siviila ja politihkalaš vuoigatvuodaid hárrái. Das daddjojuvvo 27. artihkkalis: “dain stáhtain, gos gávdnojit čearddalaš, oskkuldatlaš dahje gielalaš unnitlogut, ii galgga rivvet vuoigatvuod ovttas eará lahtuiguin iežas joavkkus doaimmahit iežaset kultuvrra, dovddastit ja doaimmahit iežaset oskku dahje geavahit iežaset giela.” Dán oktavuodas šaddá áieguovdil dain surggiin main sámi kultuvra biddjojuvvo biraslaš oktavuhtii.

ILO - konvenšuvnnas nr 169 álgoálbmogiid ja čearddalaš álbmogiid hárrái artihkkalis 15 nr.1, lea maiddá oktavuoha birasriektesuorgái. Das čuožžu: ”Dáid álbmogiid vuoigatvuodaid iežaset eatnamiid luondduriggodagaide galgá erenoamážit dorvvastit. Dáidda vuoigatvuodaide gullet dáid álbmogiid vuoigatvuodát leat osolažžan dáid luondduriggodagaid geavaheamis, hálddašeamis ja suodjaleamis.”

Dan ON álgoálbmot vuoigatvuodajulggastusa ulbmil, mii mearriduvvui 2007:s, lea nannet álgoálbmogiid vuoigatvuodaid ja riektedili. Julggastusas nannejuvvo ahte álgoálbmogiin lea vuoigatvuoha geavahit ja ealáskuhttit iežaset kultuvrralaš árbevieruid ja dábiid, ja sis lea iešmearridanvuoigatvuoha dan ektui mii guoská sidjiide.

ONa álgoálbmotjulggastus, maid ONa válđočoahkkin dohkkehii čakčamánu 13. b. 2007, nanne 26. artihkkalis nr. 2 ahte álgoálbmogiin lea vuoigatvuoha hálddašit daid resurssaid maid sii oamastit dahje geavahit. Álgoálbmotjulggastus lea álbmotrievttálaš boares vieruid mearrideapmi ja kodifiseren, mii dahká dan rievttálaččat čadnin. Norgga eiseválddit leat viidáseappot dovddahan čielga dáhtu čuovvut julggastusa geatnegasvuodaid, mii maiddá boahotá ovdan Norgga árijjalaš rollas oážžut ONa orgánaid dohkkehít álgoálbmotjulggastusa. Álgoálbmotjulggastusa 26. artihkal ferte maid gehččojuvvot julggastusa 3. artihkkala čuovggas go suodjalanguovlluid hálddašanortnegat galget árvvoštallojuvnot.

Beroštupmi davviguovlluide ja davviguovlopolitihkain ángirusšan riikkaidgaskasaš oktavuodas, dagaha álgoálbmogiid vuoigatvuodaid erenoamáš deatalažžan. Dien oktavuodas leat mearrarievttálaš traktáhtat davvin áigejuovdil, nugo álbmotriekti ja birasrievtti njuolggadusat Árkttis.

4.2 Sámediggi ja nationála láhkaaddin

Nationála dásis leat maŋga sierra lága mat fertejit leat mielde oassin Sámedikki biraspolitihka riektevuodus. Šaddá nu viiddis bargu jos daid buot galggašii dás válddahallat, dušše deatalepmosat sáhttet namahuvvot.

Dan luondduvalljodatlága ulbmilparagráfas, mii bođii ovddeš luonddusuodjalanlága sadjai, čuožžu ahte sámi kultuvrra luondduvuodus galgá sihkkarastojuvvot. Láhka galgá dohkkehít ja deattuhit sámi árbedieđuid oassin máhtolašvuodavuođus almmolaš mearrádusaid oktavuodas go guoská luondduvalljodahkii. Sámi beroštusaid heiveheapmi lea boah tán maŋja konsultašuvdnaproseassa Sámedikkiin.

1978-mannosaš kulturmuittolágas lea maiddá mearrádus mat gusket Sámedikki biraspolitihkii. Lága ulbmilparagráfas daddjojuvvo ahte kulturmuittut ja kulturbirrasat galget suodjaluvvot oassin ollislaš biras- ja resursahálddašeamis. Sámi kulturmuittut mat leat badjel 100 jagi leat automáhtalaččat ráfáidathttojuvnon. Láhka regulere lihkahallamiid mat sáhttet čuohecat sámi kulturmuittuide. Hálddašanváldi lea fápmuduvvon Sámediggái geahččalanortnega bokte, ja Riikaantikvára lea direktoráhta. Sámi kulturmuittut čájehit sámi fysalaš kulturárbbi sámi eanadagas. Sámediggi lea áššis 37/07 mearridan bissovaš ortnega mii mearkkaša dan ahte váldi Sámediggái addojuvvo lága bokte.

2007 boazodoalloláhka lea vuodđuduvvon ekologalaččat, ekonomalaččat ja kultuvrralaččat nana ceavzilis boazodollui sámi kultuvrra, árbevieruid ja dološ vieruid vuodul. Boazodoallu galgá suodjaluvvot dan geažil go dat lea deatalaš vuoddu sámi kultuvrii ja servodateallimii, ja láhka galgá váikkuhit boazodoalu eatnamiid sihkkarastima. Sámediggeráđđi čadahii viiddes konsultašuvdnaproseassa ovdal go láhka mearriduvvui. Boahhteáiggis lea deatalaš ahte Sámediggeráđđi bargá oážžut áigái dakkár boazodoalu mii dávista biraspolitihkalaš ulbmiliidda ja mii dan seammás lea árijjalaš ja boahhteáiggi ealáhus.

Barggus ođđa minerálahkaaddimiin sáhtta maiddá leat čielga birasrievttálaš bealli. Ruvkedoaimma álggahepmi sáhtta gáibidit ollu areálaid ja sáhtta buktit stuorra váikkuhusaid lundui ja sáhtta buktit eanet nuoskkideami. Dát leat biraslaš váikkuhusat maid Sámediggi ferte muittus atnit.

Nuoskkideamis áimmus, čáziin ja eatnamis sáhttet leat váikkuhusat lundui ja daid olbmuide geat doppe ássat. 1981 nuoskkidanlága ulbmilin lea suodjalit olggut birrasa nuoskkideami vuostá ja unnidit dálá nuoskkideami, unnidit doapparmeari ja ovdánahttit buoret doappargiedahallama. Láhka galgá sihkkarastit dohkálaš biraskvalitehta, amas nuoskkideapmi ja doabbarat vaháguhttit dearvvašvuoda dáfus, čuochat loaktimii dahje vaháguhttit luonddu buvttadannávccaid ja návccaid iežas ođasmahttit. Láhka guoská válđoáššis nuoskkidangálduide mat gávdnojit Norggas.

1982 mohtorjohtaluslága ulbmilparagráfa ulbmilin lea suodjalit luonddubirrasa ja buoridit loaktima. Lága vuolggasadjin lea ahte mohtorfievrruiguin ii leat lohpi johtalit meahcis ja čázadagain earret go jos eará lea mearriduvvon lágas dahje mearrádusas lága § 3 vuodul. Lágas leat muhtun spiehkastagat, ja eanemus ságastallama leat buktán dat spiehkastagat mat dahkkojuvvojit guđát paragráfa mielde (vuodjenlobi addin ohcama vuodul). Das addojuvvo gielddaide válđi erenoamáš ákkaid vuodul addit lobi vuodjit mohtorfievrruiguin. Dáid mearrádusaid sáhtta váidit fylkkamannii. Dávjá geavahuvvo ággan dákkár áššiin vejolašvuolta geavahit meahci arvosmahttimii ja meahccealáhusaiguin bargamii.

Areálat ja resurssat hálldašuvvojit oalle guhkás báikkálaččat gielddain, ja plána- ja huksenláhka lea deataleamos stivregaskaopmi dákkko. Lágas leat guokte beali main lea erenoamáš mearkkašupmi dán diedáhussii; movt lágas meroštallojuvvo plánaovddasvástádus, earret eará namahuvvo dat paragráfain 1-4, 3-3 ja 3-4, ja dasto lága árvovuodus. Láhka addá ovttaskas gildii viiddes válđdi ja ovddasvástádusa hálddašit iežas areálaid ja resurssaid. Lága árvovuoddu boahtá ovdan ulbmilparagráfas. Dákkko deattuhuvvo ahte láhka galgá ovdánahttit nana ceavzilis ovdáneami ávkin ovttaskas olbmuide, servodahkii ja boahttevaš sohkaoluvvaide, ja ahte buot plánen galgá leat rabas ja einnostahtti.

Ođđa plána- ja huksenlága plánaoassi sihkkarastá sámi beroštusaid eatnamiid ja resurssaid hálldašeami oktavuodas. Paragráfas 3-1, mii guoská doaimmaide ja plánemis vuhtii válđimii dán lága mielde, daddjojuvvo ahte láhka galgá sihkkarastit sámi kultuvrra, ealáhusbarggu ja servodateallima luondduvuđdosa. Dasto lea Sámediggái addojuvvon vuoigatvuolta ovddidit vuosteákkaid gieldda-plána areálaoassái ja regulerenplánaide áššiin mat leat deatálaččat sámi kultuvrii dahje ealáhusbargui.

Gielddaid nana sadji arealahálldašeamis mearkkaša dan ahte sis alldiset lea ovddasvástádus ráhkadit ja dohkkehit iežaset areála- ja resursaplánaide geavaheami ja suodjaleami várás. Dat ii mearkkaš dattetge dan ahte stáhta ja guovlulaš stivrejeaddjin ii leat, dahje ii oppanassiige galgga leat váikkuhanfápmu. Stáhtalaš ja guovlulaš stivrejeaddjit galget searvat plánabarggus sihkkarastin dihte ahte gielddat eai mearrit dakkár plánaide mat leat vuostá bajimus, stáhtalaš ja guovlulaš beroštusaid. Plánabargu lea ovttasbargu máŋgga beali gaskka. Dát ovttasbargu čađahuvvo diehtujuhkima, čoahkkimiiid, gulaskuddamiid ja almmolaš bearráigeahču bokte. Vuosteákkaid geavahepmi lea maŋimus čoaiddus jos ovdalis dahkkojuvvon ovttasbargu ii leat buvttihan ovttaoavilvuoda.

Sámediggi lea leamaš dál *gulaskuddanbeallin* mas lea vuoigatvuolta bidjat mearkkašumiid gielddalaš areálageavahemiide. Vuoigatvuolta ovddidit vuosteákkaid sámiid beroštusaid bealis lea leamaš ráddjejuvvon boazodollui ja kulturmuittuide. Sámediggi, ja ovddeš Sámi kulturmuitoráđđi leat sáhtán ovddidit vuosteákkaid kulturmuittolága mielde, go fas boazodoalu guovllustivrras lea sullasaš vuoigatvuolta boazodoallolága mielde. Ođđa láhka plánema hárrái mearkkaša dan ahte Sámedikki sadji almmolaš arealahálldašeamis lea nanosmahttojuvvon. Lága bokte plánen ja huksenáššiid meannudeami birra lea Sámediggi ožžon vuoigatvuoda ovddidit vuosteákkaid gielddalaš areálaplánaide seamma dásis stáhtalaš ja guovlulaš orgánaiguin.

Sámediggi ferte ieš oppalaččat árvvoštallat dan mas lea “deatálaš mearkkašupmi sámi kultuvrii dahje ealáhusbargui”. Deatálaš gáibádus lea ahte vuosteákkat geavahuvvojit dušše dain áššiin main lea *erenoamáš mearkkašupmi sámi álbmogii*. Sámedikki vuoigatvuolta ovddidit vuosteákkaid ii guoskka

boazodoallofágalaš áššiide. Deatalemos rievdadus lágas lea ahte Sámediggi dál šaddá ovttasbargo-beallin gielddalaš areálaplánemis seamma dásis eará sektorstivrejeddjiiguin. Gielddat eai sáhte garvit Sámedikki gulaskuddancealkámuša.

Lassin lágaide mat bajábealde leat namahuvvon lea maiddá čuovvovaš lágain mearkkašupmi birra, eatnamiid ja resurssaid hálddašeapmái sámi guovlluin; eanadoalloláhka, meahceávkástallanláhka, fuođđo- ja sáivačáhcebivdoláhka, ja vel mearraresursaláhka.

Finnmárkkuláhka ja Sámedikki njuolggadusat rievdan areálageavaheapmái meahcis Finnmarkkus addet Sámediggái vejolašvuoda searvat areálahálddašeapmái fylkkas eanet geatnegahtti vugiin go ovdal. Ođđa plána- ja huksenláhkaevttohusas lea rahppojuvvon vejolašvuolta ráhkadit stáhtalaš njuolggadusaid sámi kultuvrra luondduvuđđosa sihkkarastimii, mii sulastahtá dan maid Sámediggi lea dahkan Finnmarkkuopmodaga ektui. Dát ferte dahkkojuvvot Sámedikkiin konsulteremiin.

Ovttasbargošiehtadusat fylkkaiguin mat leat sámi ássanguovlluin addet Sámediggái vejolašvuoda váikkuhit maiddá biras- ja areálapolitihkkii. Oktasaš guovlulaš kulturmuittoplána ja kulturbirasplána Finnmarkkus lea konkrehta boadus dáin ovttasbargošiehtadusain.

Politihka hábmema ja válljema ferte vuodđudit sihke árbevirolaš, sámi árvvuide ja ođđa máhtolašvuhtii. Dát bidjá gáibádusaid geahččama, kapasitehta ja ovttasbarggu ektui.

Sámediggeráđi vuoruhan doaibmabijut:

- Sihkkarastit sámi oassálastima luondduresurssaid álmolašrievttálaš hálddašeapmái
- Čuovvolit ođđa luonddušláddjiivuodálága buot surggiin mat gusket sámi beroštusaide
- Konsultašuvdnašiehtadusa čuovvoleapmi
- Ráhkadit areálapolitihkalaš plánanjuolggadusaid sihkkarastin dihtii sámi kultuvrra, ealáhusdoaimma ja servodateallima vuodu álmolaš areálaplánemis Sámedikki hálddašanguovllu gielddain.
- Čuovvut gielddalaš areálahálddašeami kritihkalaččat ja geavahit vuosteággavuoigatvuoda sihkkarastin dihte sámi kultuvrra, ealáhusaid ja servodateallima.
- Čielggadit boazodoaluin man viiddis lea Sámedikki vuosteággavuoigatvuolta ođđa plána- ja huksenlága mielde.
- Čuovvolit ovttasbargošiehtadusaid mat leat fylkkagielddaiguin.
- Bures gulahallat gielddaiguin ja dieinna lágiin sihkkarastit dan ahte sámi beroštusat čuovvoluvvojit geavadis, doaibmabijuid bokte nugo semináraide searvamiin, čoahkkimiid bokte gielddaiguin ja diehtujuohkimiin gielddaide.
- Bargat kulturmuittolága rievdademiin vai Sámedikki váldi sihkkarastojuvvošii njuolgga lágas. Váidimat galget mearriduvvot loahpalaččat Sámedikki iežas váldestruktuivrra siskkobealde.
- Čadahit barggu oktasaš guovlulaš plánemis kulturmuittuid ja kulturbirrasa hárrái Finnmarkkus, ja geahččalit viidáset fievrridit sullasaš ovttasbargoproševttaid.

4.3 Máhttovuoddu Sámediggeráđi areála- ja biraspolitihkkii

Máhttovuoddu areálaid ja resurssaid hálddašeapmái sámi guovlluin čatnasa sihke árbedieđuide ja odđaaigásaš, dieđavuđot máhtolašvuhtii. Dát máhttovuogit lohkkovuvvojit ovttáarvosazžan boahtteáiggi, nana ceavzilis hálddašeami oktavuodas.

Sámediggeráđi biras- ja areálabargu vuodđuduvvá áddejupmái báikkálaš diliin olles sámi ássanguovllus. Dát áddejupmi lea gártaduvvon ollu jagiid vásihusaid bokte hálddašeamis ja čuovvoleamis earáid areála- ja birasáššiid hálddašeami mat gusket sámi álbmogii. Boahhte sohka buolvvaid areálaid ja resurssaid guhkes áiggi, nana ceavzilis hálddašeapmi gáibida nana mearrádusvuodu. Sámediggeráđi lea bargamin dán mearrádusvuodu nannemiin, earret eará go váikkuha árbemáhtuid registrerema ja duodaštusa das makkár miellaguottut leat leamaš ovdal ja movt luondu ja dan resurssaid geavaheapmi lea áddejupvon. Okta konkrehta boadus dás lea ahte Sámi allaskuvla, Sámedikki doarjagiin, dán jagi áigu álggahit ovddasmanniproševtta árbedieđuid duodašteamis. Barggu vuodul galggašii ásaheavvot diehtovuoddu árbedieđuid vurkemii ja hálddašeapmái olles sámi ássanguovllus. Čohkkejupvon árbedieđuid galgá dalle sáhttit vurket ja hálddašit dainna lágiin ahte etihkalaš ja juridihkalaš vuhtii váldin sihkkarastovvot, ja daid dieđuid lea vejolaš oazžut. Árbedieđuid čohkken lea juo álggahuvvon. Vurkendiehtovuodu ásaheamiin nannejupvo dát bargu.

Árbevirolaš, báikkálaš máhtolašvuhta lea guhká geavahuvvon dušše priváhta oktavuodas. Dál lea stuorát áddejupmi das ahte árbedieđut, seamma dásis dieđalaš máhtolašvuodain, sáhttet addit áddejumi luonddu ja birrasa birra. Sámediggeráđi deattuha ahte árbedieđut sáhttet váikkuhit luondduresurssaid ja areálaid nana ceavzilis hálddašeami. Seamma deatalaš lea ahte dákkár máhtolašvuodas lea iešárvu, gaskkusta sámi historjja ja oahpásmahtá dálá sohka buolvvaide sin iežaset ovddeš áiggi ja árvvuid.

Árbediehtu sáhtta meroštallojupvot vásáhusvuđot máhtolašvuhtan. Dán oktavuodas lea lunddolaš čalmustahttit árbevirolaš, sámi máhtolašvuoda mii čadnasa luonddu ja luondduriggodagaid iešguđet geavahan- ja hálddašanvugiide. Dát máhtolašvuhta lea mannan boarráset buolvvain nuorat buolvvaide, njálmmálaš čilgejumiid ja geavatlaš hárbhallama bokte. Máhtolašvuhta gullá árbevieruid doaimmaheaddjiide ja báikegottiide.

Árbediehtu ferte gulahallojupvot, ja dan ávkálašvuodaárvvu ferte sáhttit váldit atnui odđá oktavuodain. Lea deatalaš deattuhit ahte árbedieđu ceavzin ii sorjá dieđalaš jurddašeamis. Árbediehtu lea seamma buorre ja áige guovdil dál go mánggaid buolvvaid dás ovdal. Dieđa rahpá odđá vejolašvuodaid ja addá saji árbediehtui dutkamis, odđaaigásaš oahpáhusas ja nana ceavzilis resursaávkástallamis. Seammás sáhtta dieđa leat mielde árbedieđu suodjaleamis ja bajida dan dohkkeheami. Sámi álbmot lea ain bajáshuksemin iežas servodaga ja árbediehtu sáhtta adnojupvot huksengeađgin boahttevaš sámi servodagas. Danne ferte árbediehtu geavahuvvot, vurkejupvot ja fievridduvvot buolvvas buvvi.

Ollu bealit leat cuiggodan dan go váilu áige guovdilis, vuogádatlaš máhtolašvuhta sámi servodateallima birra. Sámediggi válddii álgaga juo 2003:s das ahte ásaheavvot vuoddu buvttadit sámiide guoskevaš statistihka. Sámi instituhtta oáčui ovddasvástádusa hábmet proševtta dainna áigumušain ahte ásaheavvot bissovaš ortnet sámi statistihka ráhkadeapmái ja gaskkusteapmái Norggas. Bargu lea buvttihan guokte prentosa; *Sámi statistihkka 2006* ja *Sámi statistihkka 2008*. Dán guovtti prentosis lea visogovva das makkár almmolaš statistihkka lea dán rádjai ráhkaduvvon mii erenoamážit guoská sámi servodateallimii Norggas. Áigumuššan lea juohke nuppi jagi áige guovdilastit ja almmuhit statistihkkagihppaga.

Bargu- ja servadahttindepartemeanta lea ovttasbarggus Sámedikkiin váldán álgaga dan ektui ahte almmuhit jahkásaš raportta mas leat mearkkašumit sámi statistihkkii. Áigumuššan lea ahte dát galggašii addit govdateappo mearrádusvuodu Sámedikki ja ráđdehusa gaskasaš konsultašuvnnaide. Maiddái eará bealit sáhttet oazžut ávkki barggus. Dát statistihkkabargu almmuhuvvui vuosttaš gearddi diibmá.

Raporttas válddallojuvvo erenoamážit sámi dieđuid fidnen otné ja makkár vejolašvuodát leat ođasmahttit ja buoredit dieđuid boahtteáiggis.

Dat golbma prentosa sámi statistihka birra, mat leat almmuhuvvon, gaskkustit áigeovdilis máhtolašvuoda muhtun servodatsurggiin. Seammás čájehit buot dat ahte ain váilu máhtolašvuodta ollu sámiide guoski statistihkkasurggiin.

Sámediggeráđi vuoruhan doaibmajijut:

- Buvttadahttit buoret statistihkkavuodu. Das fertejit leat mielde rievdadusat ávnnaslaš kulturvuodus, álbmotovdáneapmi, ealáhusvuoddu, ovddideapmi árbevirolaš ealáhusain ja ođđa ealáhusain.
- Dárbu lea dutkat biras- ja resursabeliid, maiddái dálkkádatrievdamiid váikkuhusaid davviguovlluin, birasmirkkuid leavvama ja báikkálaš birasváikkuhusaid. Dán lágan dutkamis ferte vuhtii váldit maiddái sohkabealperspektiivva ja sámi perspektiivva.
- Bidjat bajimus rámmaid ja ásahit vuogádaga movt duođástit sámi árbedieđuid.
- Máhtolašvuodas dálááiggi birra ferte dasto fokuseret mánáid ja nuoraid bajásšaddaneavttuid, árvoválljemiid ja háliidusaid boahtteáiggi ektui.

5 Veahkadatvuodđu

Diedut veahkadaga čoahkádusa ja ovdáneami birra leat mearrideaddjin ulbmillaš politihka fievrredeapmái, maiddá areála- ja birashálddašeamis. Máhttu dákkár gažaldagain sámi ássanguovlluin lea váilevaš. Sivvan dasa lea váilevaš dutkan ja duodašteapmi, ja dat go ii leat statistihkka mii váldá vuhtii olles sámi álbmoga. Maiddá dat go váilot vejolašvuodát ráhkadit statistihka čearddalaš gullelašvuoda vuodul, dagaha váttisin fuobmát rievdadusaid sámi álbmogis. Ja go váilu duodašteapmi ja dutkan sámi ássamiid deatalaš servodatdiliin, de dat addá heajos mearridanvuodu ollu politihkkasurgguin.

Areála- ja birasáššiin leat stuorra hástalusat. Ealaskas sámi báikegottit leat hui deatalaččat iežas kultuvrra ja iežas servodateallima nannemii. Veahkadatčoahkádus ja olmmošlogu ovdáneapmi muitalit oppalaš servodatovdáneami. Go geahččá olles sámi ássanguovllu veahkadatovdáneami, de aoidná ahte olmmošlohku lea njedjamin. Dát lea seamma ovdáneapmi go boaittoeale guovlluin muđuige, ja dát gullá guhkesáiggi sodjui. Dát veahkadatovdáneapmi ráfehuhtá ja addá vuodu eahpidit leat go bajimus ja maiddá báikkálaš politihka ulbmilat ja váikkohangaskaoamit heivvolaččat.

Ealáhusstruktuvrra rievdamat, mat čuhcet eanet areálaide ja resurssaide, ja ovddidan ovttabeallásaš ealáhusstruktuvrra sámi ássanguovlluin, nannejit dárbbu čielga politihkalaš vuoruhemiide. Dakkár vuoruhemiid vuodđun fertejit leat dat vuoruheamit maid nissonolbmot ja almmáiolbmot bidjet go välljejit ássanbáikki, virggi ja báikkálaš fáilaldagaid ja resurssaid geavaheami.

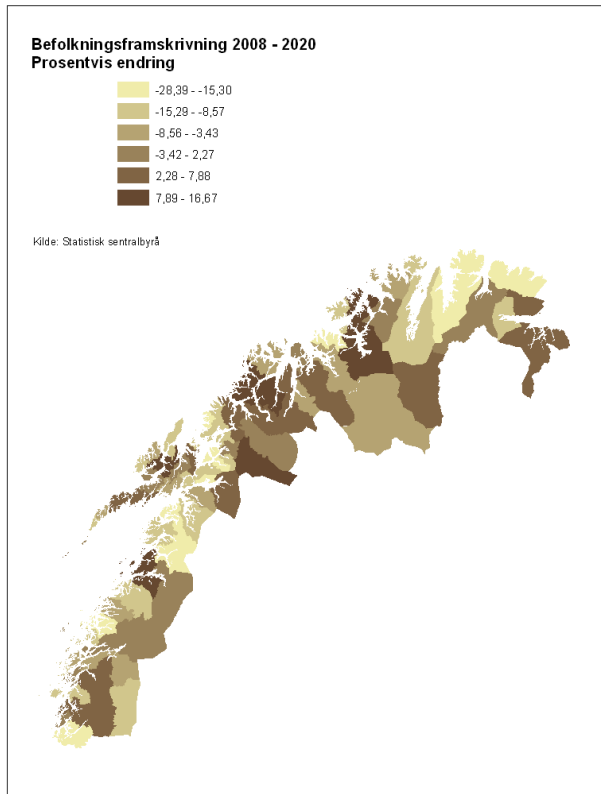
5.1 Sámi ássanguovlluid ássanmálla

Sámi álbmot lea álo ássan biedgguid viiddes geográfalaš guovllus. Sámi ássan lea leamaš juhkkuojvvon golmmaláganin; sámi álbmot eanetlogus Sis-Finnmárkkus ja Deanuleagis, mearrasámi servodagat Finnemárkkus ja Davvi-Romssas, ja sámegeilat joavkkut norgga ássamiid gaskkas máddeleappos.

Ii leat vejolaš válddahallat sámi ássanguovlluid veahkadatovdáneami dievaslaččat.¹ Dat statistihkka mii lea ráhkaduvvon, lea vuosttažettiin geográfalaš statistihkka. Dát statistihkka lea ráddjejuvvon daidda seamma guovlluide go dat mat gullet Sámedikki ohcanvuodot doarjjaortnegiid doaibmaguvlvi (ovddeš SOF-guovlu). Dán doaibmaguovllus leat 12 olles gieldda ja oasis 14 eará gielddain, buot Sáltooduodara davábealde. Go dán doaibmaguovllu geavaha vuodđun sámi statistihkkii, de eai boađe sámi guovllut ja sámi álbmot Sáltooduodara máttabealde mielde.

Eanaš oassi SOF-guovllus leat boaittoeale guovllut. Guovlu dahká sullii 50 proseantta dan Norgga viidodagas, mii lea Sáltooduodara davábealde, muhto dušše 10 proseantta álbmogis, ja doppe ássat dušše 0,8 olbmo juohke njealgehaskilomehteris. Dušše 4 proseantta ássat čoahkkebáikkiin. Muđui dan guovllus mii lea Sáltooduodara davábealde, ássat 96 % álbmogis čoahkkebáikkiin, ja dat dahká 7,4 olbmo juohke njealgehaskilomehteris. Measta juohke njealját olmmoš gii ássá SOF-guovllus, lea 60 jagi dahje boarráset, dan ektui go olles riikkas lea juohke viđát olmmoš dán ahkejoavkkus. Dat mearkkaša ahte sámi árbevirolaš ássanguovlluin Sáltooduodara davábealde lea ássan biedgguid, guovlu lea uhccán urbaniserejuvvon ja álbmot lea agáiduvvan.

¹ Vuodđun dán kapihttala dieđuide lea Sámi Allaskuvlla raporta (2008) *Sámi logut muitalit 1 / Samiske tall forteller 1. Kommentert samiske statistikk*. Raporta 2/2008

Kárta čájeha vurdojuvvon veahkakatovdáneapmi áigodagas 2008-2020, vuodđum leat SSBa logut. Tabealla čájeha veahkateinnostusa váldomolssaeavttuid, mas leat šattolašvuoda, eallinagi, sisriikeas johtaleami ja nettosisafárrema gaskadásiit. Einnosteapmi čájeha lassánan guovduluvvama ja stuorámus veahkakatlassáneami dálá fylkka- ja regiõvduvõvõddážiid birra.

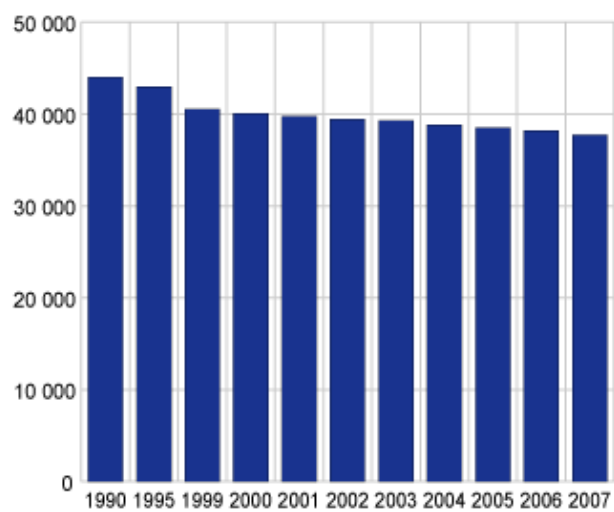
Fárren Davvi-Norggas guovddášbáikkiide máddin ii leat ođđa dáhphus. Dan sáhtta guorrat ruovttoluotta gitta 1800-jagi lohppii. Alla riegeahttinlogut leat dattetge eastadan olmmošlogu njiedjama, gitta 1980-logu rádjai. Dan rájes lea dán golmma davvinorgga fylkka veahkakatovdáneapmi leamaš negatiiva. Maiddái Trøndelága fylkkaid statistihkka duođašta olmmošlogu njiedjama.

Olmmošlogu njiedjan guovlobáikkiin Norggas boahá erenoamáš čielgasit ovdan go dan buohtastáhtta veahkakatovdánemiin olles Norggas. Olles Norgga veahkakatovdáneapmi čájeha bistevaš, nana lassáneami. Áigodagas 1990-2007 lassánii olmmošlohku lagabui 450 000 olbmuin. Dát lea 10,4 proseantta lassáneapmi. Lassáneapmi ii leat, nu mo lea čujuhuvvon, dássidit juogaduvvon geográfalaččat. Davvi-Norggas lassánii olmmošlohku 0,4 proseanttain seamma áigodagas. Buot dát lassáneapmi lei Romssa fylkkas, dárkileappot daddjojuvvon Romssa gávpogis. Dát lea oppalaš sodju, olmmošlohku lassána gávpotguovlluin.

5.2 Eretfárren sámi boaittoeale giliin

Veahkakatovdáneapmi árbevirolaš sámi ássanguovlluin lea sullii seammalágan go ovdáneapmi guovllu-Norggas muđui. Dáid guovlluid mihtilmasvuolta lea guhkesáiggi eretfárren ja guovdiluvvama váikkuhusat. Dát leat oppalaš ođasmahttinproseassaid ja guovlo- ja ealahuspolitihkalaš láidestusaid čuvvosat.

Folketallet i SUF-området¹ per 1.1. 1990-2007

¹ Områdets inndeling fra 2005 er brukt alle år.

Muhtun beliid dáfus leat sámi ássanguovllut earaláganat go eará guovlobáikkít. Sivvan dasa sáhtta leat go ovdáneapmi dáppe ii leat dušše oppalaš guovlo- ja ealáhuspolitihka čuovus, muhto maiddá ičšguđetlágan unnitlohkopolitihka čuovus. Daid stuorra erohusaid veahkadatovdáneamis sámi ássanguovlluid gaskkas sáhtta govvidit go geahččá ovdáneami dain gielddain mat gullet Sámedikki ealáhusovddideami doarjjaortnegiidda (ovddeš SOF-guovlu). Go geahččá lagabui daid gielddaid mat gullet ovddeš SOF-guvlui, de oaidná stuorra siskkáldas erohusaid. Áigodagas 1990-2007 lei dain gielddain buohkanassii – 14,2 proseantta njiedjan, dan ektui go SOF-gielddaid “eahpe-sámi” guovlluin lei + 15,4 proseantta lassáneapmi. Dát nanne dan ahte sámi álbmot árbevirolaččat lea leamaš boaittobeale álbmot mii lea ássan dakkár guovlluin main lea leamaš stuorra eretfárren. Muosát gieldda SOF-guovlu Finnmárkkus lea buot heajumus gos áigodagas 1990-2007 lei olles 53,9 proseantta eretfárren.

Sivvan rittu olmmošlogu njiedjamii lea maiddá nátionála guolástuspolitihkka. Sámi álbmot lea massán vejolašvuoda ávkkástallat mearraresurssaiguin. Dát lea mielddisbuktán heajut ekologalaš ja sosiála ceavzilvuoda, mii áiggi mielde lea mielddisbuktán stuorra eretfárrema. Heajut sosiála ceavzilvuoha mielddisbuktá ovdamearkka dihtii dakkár servodagaid mat vuodđuduvvojit vuodđoávdnasiid viežžamii ja main lea ovttabeallásaš ealáhusstruktuvra. Dakkár servodagain sáhttet almmáiolbmot leat eanetlogus. Nissonolbmuid árvvut ja dárbbut sáhttet vuoruhuvvot vulos, mii dagaha dakkár báikkiid uhcit gasuheaddjin ássanmolssaeaktun.

Veahkadatstruktuvrra ja geavahanvugiid rievdamat mielddisetbuktet maiddá rievdadusaid eanadagas. Muhto dákkár rievdadusat mielddisetbuktet eai dušše ahte geavahan- ja ávkkástallaneanadat jávká, muhto maiddá ahte dat máhttu ja vásáhusat mat čatnasit dákkár geavahanguovlluide jávket. Árbevirolaš eanadat rievda ávkkástallan- ja buvttadaneanadagas arvosmahttin- ja “vásáhus-“guovlun.

Ealaskas báikegottit adnojit leat váldoeaktun sámi kultuvrra, ealáhusaid ja servodagaid nannemii. Veahkadatstruktuvrra stuorra rievdamat berrejit fuolastuhttit go dat mielddisetbuktet stuorát eretfárrema riddoguovlluin ja boaittobeale báikkiin guovddášguovlluide olggobealde árbevirolaš sámi ássanguovlluid. Áiggi mielde dát minsttar mielddisbuktá čielga sirdimiid dain guovlluin maid sáhtta gohčodit sámi ássanguovlun.

Sámediggeráđi vuoruhan doaibmajut:

- Bargat dainna ulbmiliin ahte oažžut dakkár vuoigatvuođa- ja ealáhuspolitihka, mii lea mielde bisuheamen stádis ássama maiddái sámi guovddážiid olggobealde.
- Sihkkarastit dássedis veahkadatvuođu agi, sohkabeali ja fidnogullevašvuođa dáfus.
- Searvat árjjalaččat gieldda plánaproseassaide sihkkarastin dihtii sámi beroštusaid go areálaid ja resurssaid geavaheapmi ja suodjaleapmi plánejuvvo almmolaččat.
- Nannet ja árjjalaččat geavahit iežas váikkuhangaskaoapmepolitihka sihkkarastin dihtii dássedis ássanovdáneami sámi guovlluin.

5.3 Sámi guovddážiid ásaheapmi

Stáhta minoritehtapolitihkka dat lea mealgadii bohciidahttán sámi guovddážiid. Almmolaš dáruiduhttinpolitihka sadjai bohte maŋŋá nuppi máilmmisoađi iešguđetlágan doaibmabijut mat galge nannet sámi álbmoga kultuvrralaččat ja ekonomalaččat. Sis-Finnmárku välljejuvvui, danne go doppe ledje ollu sápmelaččat, ja boazodoallu mii lea deatalaš ealáhus, stáhta áŋgiruššanguovlun. Ođđaáigásaš vuođđostruktuvrra huksen, earret eará maŋga sámi ásaheami vuođđudemiin 1970- ja 1980-logus, lei mielde nannemin ássanvuođu muhtun Sis-Finnmárkku gielddain, ja erenoamážit Kárašjogas ja Guovdageainnus. Maŋimus guoktelogi jagiid lea sullasaš sámi ásaheami vuođđudeapmi sakka eanet lávdaduvvon, mii lea mielddisbuktán eanet lávdaduvvon sámi vuođđostruktuvrra.

Sis-Finnmárku lea áidna regioidna gos olmmošlohku lea lassánan. Muhto maiddái dáppe vuhttojit erohusat gielddaid gaskkas. Áigodagas 1990-2007 lei Kárašjoga gielddas 8,3 proseantta lassáneapmi ja Guovdageainnu suohkanis fas 0,4 proseantta lassáneapmi, muhto ollislaččat lei Sis-Finnmárkkus dássedis veahkadatovdáneapmi dán áigodagas, dušše smávva njiedjan áigodaga loahpas. Gaska/Mátta-Romssas ja Davit Nordlánddas lea olmmošlohku njiedjan dássedit, muhto Riddo-Finnmárkkus ja Davvi-Romssas lea njiedjan leamaš mealgat stuorát.

Ođđa ássanmálla addá maiddái vejolašvuođaid ja posiitiiva hástalusaid. Dat addá vejolašvuođa hukset sámi guovddážiid ja sáhtta addit juohkehažži stuorát välljenmuni árgabeaivvis.

Sámediggeráđi vuoruhan doaibmabidju:

- Ovddidit ja nannet sámi identitehta ođđa guovddážiin ja ássanguovlluin.

6 Birashástalusat ja vuoruhuvvon doaibmabijut

Ollu ja iešguđetlágan beroštusat bahkkejit sámi guovlluide. Viiddes guovllut main lea vuorjjes ássan ja ollu luondduriggodagat, geasuhit ođđa energiijagálduid ohcamis, vuodđoávnnasávkkástallamis ja doapparvuorkkáid ohcamis. Sámi ássanguovllut beroštahttet maiddá sin geat háliidit viiddes, oktilis luonddueanadagaide mat leat uhccán teknihkalaččat duohtaduvvon, ja geaid várás stuorru arvvosmahttin- ja mátkeealáhus ohcá guovlluid.

Olggobeale geavahanberošteaddjit leat ruvkefitnodagat mat leat ohcamin ođđa vuodđoávdnasiid, energiijafitnodagat mat háliidit buvttadit bieggá- dahje bárrofámu dahje oljo- ja gássafitnodagat mat ohcet ođđa ávkkástallanguovlluid. Stuorraservodaga stuorra beroštupmi ávkkástallat sámi ássanguovlluid stuorra luondduriggodagaiguin mielddisbukta dan vára ahte ávkkástallan álggahuvvo ovdalگو váikkuhusat birrasii, ássamii ja servodatovddideapmái leat vuđolaččat čielggaduvvon. Negatiiva váikkuhusat birrasii leat iešnannejeaddjit dannego ođđa industriija huksen heajosmahtta luonddu- ja resursavuodu, mii fas gáibida ođđa energiija, ođđa doaibmabijuid ja garraset resursaávkkástallama.

Mátkealáhus, mii atná sámi guovlluid vuogas vuolggasadjin ja vuodđun ođđa turismavugiide, arvvosmahttimii ja vásáhusaide, lea guhká juo leamaš sámi guovlluin. Dát berošteapmi lea stuorrumin ja gáibida vejolašvuoda beassat ávkkástallat eatnamiiguin ja resurssaiguin gilvohaladettiin eará, báikkálaš ealáhusaiguin ja ássamiiguin.

Nationála suodjalanberoštusat gáibidit maid beassat hálldašit sámi eanadaga. Sámi guovlluid viiddes, ávdin guovllut šláddjás eanadagaiguin ja šláddjás florain ja faunain adnojit dávjá diehttalas suodjalanguovlun. Suodjalanberoštusat ja eiseválddiid oaidnu eai leat álo dat seammá go báikkálaš, sámi beroštusat, mat deattuhit árbevirolaš ávkkástallama eambo go suodjaleami.

Oppalaš servodatrievdamat, buoret ekonomijain, alit ássan- ja eallindásiin, stuorát gáibádusaiguin asttuáigái ja priváhtaeallimii ja priváhta birrasiid, dihttogohtet maiddá sámi servodagain. Ávnaslaš vuodu rievdamat rievdadit maiddá árvvuid, ja čielgasit ássanvugiid ja eanadagaid. Dálkkádatrievdamat ja nuoskkideapmi váikkuhit min luondduvuđđosa ja nu maiddá vuodu buot eallimii, ealáhusaide ja ássamii. Loahpa loahpalaččat dat čuočcá maiddá iežamet dearvvašvuhtii ja eallineavttuide, ja, erenoamážit, mánáideamet dearvvašvuhtii.

6.1 Ássanmálla ja ássankultuvra birasperspektiivvas

Gilli Smájeljähkå Divtasvuona suohkanis Nordlánddas lea leamaš oassin julevsámi guovddášguovllus. Gilli ii leat čadnojuvvon birasmáilbmái geainnuin. Smájeljähkå lea vásihan stuorra eretfárrema mañimus jagiid.

Sámi eanadat lea rievdamin, ja lea rievdan ollu mañimus logi jagiid. Smávvaldoalut heaittihuvvojit, giliin ja gilážiin leat uhcit ja uhcit birrajagiássit. Ássanviesuid doaibma rievdá ja dat geavahuvvojit dál

bartan ja asttuáigeviessun oanehat áigodagaid jagis. Ásodatguovllut leat ásahuvvon stuorát báikkiide ja čoahkkebáikkiide. Báikeguovddážat leat viidon, ja, dakkár huksenmálla geažil de lea mohtorjohtolat mii mearrádaddá.

Eanadat lea rievdan buvttadaneanadagas, mii attii barggu ja eallámuša, dasa ahte šaddat arvvosmahttineanadahkan, mii vuosttažettiin lea orodeami, vuoiŋasteami ja vásiheami rámma. Dát rievdamat eai leat dušše sámi guovlluid mihtilmasvuodát, dat leat rievdamat mat eanaš hábmejit buot norgga boaittoheale giliid. Eai ge dat leat rievdamat mat leat dušše heajut. Ásodatstandárddaid buorráneapmi lea iešalddis buorre, ja guovddášbáikkiid ja boaittoheale báikkiid erohusaid jevden lea leamaš eanaš politihkalaš joavkkuid dakkár deatalaš politihkalaš ulbmil, masa buohkat sáhtte miehtat. Sámediggeráđđi lea duhtavaš dánna jevdenpolitihkain ja deattuha ahte buorit ássandilit leat eaktun giliid ássama sihkarastimii. Dattetge berre árvvoštallat negatiivva birasváikkuhusaid kritihkalaččat.

Ferte maid jearrat mat dat boahtteáiggis šaddet deatalaš sámi ássanguovllun ja makkár hástalusat doppe bohciidit areálaid ja birra oktavuodas. Eanet ja eanet sápmelaččat ássat árbevirolaš sámi ássanguovlluid olggobealde. Dát rievdata daid eanadagaid main olbmot fárrerjit eret, ja dan mo olbmot oidnet dán eanadaga.

6.1.1 Ođđa ásodatkultuvra ja birasčuohcamat

Viessu Lávvonjárvgas Deanu gielladas. Viessu lea mihtilmas dán áigodabkii go dat huksejuvvui, ovttagardán ja ubcit viidodagas go dálá ásodagat dábálaččat leat.

Árbevirolaš sámi ássanguovlluid ássankultuvra lei gitta 1970-logu loahpageahčái ovttagardán ja skunálaš. Ásodagaid standárda, erenoamážit Finnmárkku ja Davvi-Romssa giliin, lei heajut go riikka gaskamearri. Dat čilgejuvvui dainna lágiin ahte ođđasishuksen maŋŋá soađi bisttii guhká ja mealgadii eahpelihkostuvai ja ahte sámi guovlluin ii lean nátionála viessohuksenánŋgiruššan. Sivahedje maiddái báikkálaš árvvuid ja guottuid, mat eai deattuhan ásodaga seammaláhkai go sieiva, dáloniid giliservodagain. Sámi ásodaga eará mihtilmasvuodát ledje maiddái dat ahte dat dávjá huksejuvvui šilljui dahje lahka lagaš bearašlahtuid ásodagaid. Seammás dat lei ásodat masa čágai eanet go dušše čoahkášbearaš ja dávjá guokte buolvva.

Maŋimus 30-40 jagiid leat ásodatdilit rievdan sakka. Dat lea dáhpáhuvvan miehtá Norgga, ja guoská erenoamážit sámi giliide. Dál lea gaskamearálaš ássanviidodat juohke olbmo nammii Norggas badjel 50 m².² Dát lea 20 m² lassáneapmi 1980-jagi rájes. Máilmmiviidosáččat gehččojuvvon lea norgga ásodatmannu³ buot bajimusas.

² 1950:s lei gaskamearálaš ásodatareála juohke olbmo nammii 21 m², 2009:s dat lei 52 m². Dán logus leat dattetge čihkkojuvvon stuorra erohusat ruovttudoaluid gaskkas. Oktooruin, gaskaahkásaččain ja boarrásiin lea badjel 100 m² ássanareála juohke olbmo nammii, dan ektui go nuorra bearašiin main leat smávvanánát, lea su 35 m² juohkehaččas. Gáldu: ssb.no.

³ Ásodatmannu dahje ássandilálašvuohta lea ráddjejuvvon čuovvovaš iešvuođaide ásodagas ja ruovttudoalus;

Dála ássan-ja eallineavttut hástalit ceavzilis areála- ja biraspolitihka báikkálaš dásis. Gilliin, čoahkkebáikkiin ja boaittoheale guovlluin mii gávdnat daid stuorámus ásodagaid. Doppe leat maid juohkehaččas eanemus njealjehasmehterat maid hálddašit, doppe lea maid ásodaga standárda buoremus ja doppe lea olbmuid lohku juohke viesu nammii uhcimus. Seamma stuorra geavaheapmi guoská maiddái viessosadjeareálaid geavaheapmái. Čuohtamat areálaide ja birrasii lassána vástideaddji.

Dakkár ássanmálle rievdan, mas lea stuorra viessosadji ja buorre sadji ásodagas, vuolga vuosttažettiin das go ekonomalaš eallindássi lea buorránan. Muhto boahťa maiddái das go *árvvut leat rievdan*. Gáibádus ahte galgá leat eanet priváhtaallin ja stuorát gaska earáide, lea sturron. Dát guoská sihke ovttaskas bearašlahttui, buolvvaide gaskaneaset ja bearrašii ovttdahkan. Dat gáibádus ahte galgá leat eanet sadji iežas ásodaga birra, čoahcá huksenareálaide ja buvttadanareálaide ja buktá stuorra hástalusaid birrasii. Báikkálaččat dat sáhtta dagahit ahte buvttadanareálat gáržot ja ahte johtolat lassána.

Buoret ássanstandárda ja lassánan geavaheapmi ii leat dušše ovttaskasolbmo ovddasvástádus. Dat addá vejolašvuoda gáibidit bajimus eiseválddiin ođđajurddašeami areála- ja ásodatpolitihkas ja stuorát dihtomielašvuoda ássankultuvrra ja birrasa ektui.

Sámediggeráđi vuoruhan doaibmabijut:

- Geavahit daid stivrenvejolašvuodaid mat leat plána- ja huksenlágas, ahte árvjalaččat sihkkarastit dakkár ássanmálle mii lea vuodđuduvvon báikkálaš árvvuide, ovdamearkka dihtii nana bearašgaskavuodáide ja lagaš čatnaseapmái ássanbáikki ja luonddu gaskkas.
- Sihkkarastit dakkár huksenmálle, mii addá mánáide ja nuoraide buriid bajásšaddaneavttuid, ja man geažil oktavuoha buolvvaid gaskkas joatkašuvvá.
- Sihkkarastit dakkár huksenmálle, mii ii gáržžit vuodđoealáhusa areálageavaheami.
- Sihkkarastit dakkár huksenmálle, mii uhcida johtolaga ja eará birasčuohcamiid
- Buktit árvalusaid go stáhta ráhkada njuolggadusaid ođđa plána- ja huksenláhki, vai sámi kultuvrra, ealáhusaid ja servodateallima luondduvuodus sihkkarastojuvvo.

6.2 Báikegottit, árbevirolaš ja ođđa geavahanmállet birasperspektiivvas

Sámi báikegottit leat ássanguovllut, resursaguovllut ja asttuáigeeanadagat. Báikegotti olbmuide dat leat ruovttubáikin ja muhtumiidda maiddái dat báiki gos sii vižžet eallámušaset. Olggobeale báikkiid olbmuide dát eanadat sáhtta leat ovddeš ruoktu, ja nu dat mearkkaša gullevašvuoda dovddu dan eanadahkii. Vierrásiidda dat lea stuorra luondduguovllut maid ii leat leamaš veara lihkahallat, gos lea ráfi ja muossi ja vejolašvuoha olggustallat, muhto doppe sáhttet maiddái ollu riggodagat ja dienasvejolašvuoha mat geasuhit olbmuid. Birashástalusat leat ollu ja fátmastit viidát. Dasto čujuha sámediggeráđdi deataleamos birashástalusaid, ja makkár doaibmabijuid berre vuoruhit boahhteáiggi.

6.2.1 Ássanbáiki, geavahanguovlu ja mohtorjohtolat vuodđuduvvon báikkálaš árvvuide

Sámi ássanbáiki lea viiddis ja fátmasta mealgat eanet go ásodat gilis. Dat eanadat mii lea dan birra, dávja viiddis, gullá maiddái ássanbáikái. Dán eanadaga geavaheapmi ja dáid stuorra ja rikkes eatnamiid resurssaiguin ávkkástallan mearrida mángasiidda galget go orrut doppe vai eai. Johtaleapmi meahcis ja luondduriggodaiguin ávkkástallan lea dávja dan duohkin ahte beassat geavahit mohtorfievrruid. Muohtaskuhterat ja ATV-fievrrut (4- ja 6-juvllagat) geavahuvvojit viidát, ii dušše ealáhusaid oktavuodas. Statistihkka mii čájeha fievrologu ovdáneami Finnmárkkus, govvida bures dán ovdáneami.

ásodaga sturrodas (areála, lanjaid lohku, ja areála ja latnjalahku juohke ruovttudoallolahtu nammii), eaiiggáduššavuohki (eaiiggáduššá go dan ásodaga gos orru), ássanstandárda (ahki, dakkár rusttegat go báda/WC), ja ásodatvealgi ja ássangolut.

Tabella: Fievrrut Finnmárkkus, 1997 - 2006. (Logut 31.12 muttus).⁴

	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	% rievdadusat 1997 rájes 2006 rádjai
Billat, juohkeláganat	32 668	32 541	32 861	33 237	33 759	34 316	34 792	35 541	36 348	37 491	14,8
Tráktorat	2 109	2 198	2 363	2 495	2 649	2 769	2 940	3 090	3 294	3 503	66,1
Mohtorreaiddut	558	599	592	575	553	515	480	438	407	384	-31,2
Mopedat	1 793	1 733	1 664	1 614	1 639	1 706	1 753	1 625	1 629	1 585	-11,6
Mohtorsihkkelat	638	736	898	1 023	1 137	1 154	1 198	1 286	1 408	1 552	143,3
Boahkánmohtorsihkkelat ¹	11 952	12 293	12 331	12 475	12 687	12 904	12 965	13 158	13 515	14 315	19,8
Goallosvovnnat	15 873	16 343	16 546	17 040	17 606	18 328	19 093	20 246	20 978	22 131	39,4
Fievrrut buohkanassii	65 591	66 443	67 255	68 459	70 030	71 692	73 221	75 184	77 579	80 961	23,4

¹ Dm. muhtaskuhterat

Gáldu: Jahkediedáhus Stáhta geaidnolágádus Finnmárku, www.vegvesen.no

Statistihka logijagiáigodagas 1997-2007 čájeha ahte muhtaskuhterlohku lea lassánan sullii 20 proseanttain. ATV-fievrruid logut eai leat nu sihkkarat, go dat leat logahallojuvvon iešguđet namahusaiguin. Áigodagas 2001-2007 leat dattetge dát fievrrut logahallojuvvon sierra joavkun. Dát čájeha lassáneami 750 rájes 1750 rádjai, mii mearkkaša ahte fievrruid lohku lea duppalastojuvvon guđa jagis.

Sierra lánka mudde mohtorjohtolaga meahcis. Ođđa lánkaevttohus mohtorjohtolaga birra meahcis lea ovddiduvvon ja lea leamaš gulaskuddamis. Lánkaevttohus ii leat vel dohkkehuvvon. Sámediggi attii viiddes cealkámuša, ja čujuhii dasa ahte divaštallama mohtorfievrogeavaheami oktavuodas ferte geahččat kultuvrra ja ealáhusaid ektui, ii ge ráddjet digaštallamii olggustallama ja arvosmahttima birra.

Mohtorjohtolat lea lassánan mañimus jagiid, erenoamážit Davvi-Romssas ja Finnmárkkus. Bievlavuodjin buvttiha oppalohkái stuorra luondduvaháigiid, muhtun guovlluin eanet go eará guovlluin. Nu sáhtta erenoamážit bievlavuodjin hedjonahttit sámi kultuvrra luondduvuđđosa guhkit áiggi vuollái.

Sámedikki vuoruhuvvon doaibmabijut:

- Sámi árvoaidnu galgá biddjojuvvot vuodđun eanadatgeavaheapmái, maiddá mohtorjohtolaga oktavuodas
- Mohtorjohtolat meahcis ferte vuđoláččat duodášuvvot ja kártejuvvot ja árvoštallojuvvot kritihkalaččat
- Duodášit boazodoalu mohtorjohtolaga meahcis, sihke geasse- ja dálveguohtumiin
- Bievlavuodjima ráddjen ferte geahččat birasperspektiivvas
- Ohcciid ferte gieđahallat sierraláhkai. Giliolbmuid, geat ellet eanadagas ja dan resursain, galgá sáhttit gieđahallat earaláhkai go olggobeale ásttuáigevuodjii. Go gildii šaddá johtolat noadđin, de galgá sáhttit vuoruhit báikki olbmuid ovddabeallái eará báikkiid olbmuid.

6.2.2 Asttuáigeásodagat ja olggustallan mas lea stuorra mohtorjohtolat

Buoret ekonomalaš eallindási lea mielddisbuktán stuorát golaheami ja eanet asttuáiggi. Buoret standárda ja stuorát areála ii guoskka dušše bastevaš ásodahkii. Maiddá asttuáigeaviessu lea sturron ja

⁴ Geaidnolágádusa statistihkas eai leat ATV-fievrrut sirrejuvvon sierra šládjan, muhto gullet šládjii *tráktorat*, muhtumassii maiddá *mohtorsihkkelat*. Geaidnojohtolaga diehtujuohkinráđđi (www.ofv.no) lea logahallan ATViid sierra šládjan. 2001 rájes 2007 rádjai lassánedje ATVat Finnmárkkus su. 750:s su. 2350 rádjai. Buot logut leat logahallojuvvon fievrrut.

buorránan. Lávu dahje unna barttaža sadjái lea boahhtán lupmoseappo visti, dávjá dakkár standárddain mii dábaláš ásodagas lea. Mii leat oazžumin dakkár málle ahte juohke bearrašis leat guokte ásodaga. Dát čuoheá birrašii ja eatnamiidda guovtti láchkai; bartasajit jearahuvvojit ođđá bartaguovlluin dahje oktonasat, ja eanet ja eanet ovddeš ássanviesut geavahuvvojit asttuáigeviessun. Dát guoská erenoamážit dakkár giliin main lea stuorra eretfárren. Dakkár giliseruviin oaidnit ahte ovddeš ássanviesut rievdaduvvojit asttuáigeviessun daidda bearašlahtuide mat leat fárren guovdileappo guovlluide.

Buoret ekonomiija dahká ahte olbmot eai dárbbas nu mo ovdal vuovdit ávdin viesuid. Nubbi seamma deatlaš ágga doalahit bearraša orrunsašiid lea gullevašvuolta báikkái. Fárren sáhtá muhtumiidda vásihuvvot bággun guođdit iežas duogáža ja kultuvrra deatlaš beliid. Daidda olbmuid geat guđdet árbevirolaš sámi ássanguovlluid, sáhtá mánnávuodaruoktu leat deatlaš suotna sámi kultuvrii ja iežas ruktui ja iežas sohki. Dat addá vejolašvuoda fuolahit árbevieruid ja dieđuid ovddeš eallinvuogi birra. Nu dat nanne sámi identitehta. Seammás dat dagaha ahte ovddeš giliservodat, mii lei ávkkástallan- ja buvttadaneanadat, dál šaddá eanet ja eanet “asttuáigeenanadahkan”. Dát sáhtá buvttihit riidduid báikkálaččat ja gáržžidit daid ealáhusaid mat leat vel báhcán. Gáibádus ahte galget leat arvosmahttinguovllut, ja ahte galgá leat “ráfi ja muossi”, sáhtá álkit šaddat vuostálagaid báikkálaš ealáhusaid dárbbuiguin. Dakkár riiddu vearránit áiggi mielde, go sirdolaččaid ja báikki olbmuid gaska stuorru.

Árbevirolaš, sámi ássanguovlu jearahuvvo eanet ja eanet arvosmahttin- ja olggustallanguovlun, sihke iežas álbmoga bealis ja erenoamážit gávpotolbmuid bealis. Dat mielddisbukta gáibádusaid ahte guovlu galgá lágiduvvot asttuáigevisttiide, gáibádusaid ahte galget lágiduvvot mátkegeainnut ja láchčojuvvot mohtorjohtolahi meahcis. Gáibádus ođđa bartaguovlluide šaddá dávjá vuostálagaid ealáhus- dahje suodjalanberoštusaiguin. Iešguđet ohcanjoavkkuid sierranas dilálašvuolta dat mearrida daid ákkaid manne háliidit bartta dahje asttuáigeviesu. Báikki olbmot háliidit bartta dahje goađi meahccái danne go sii háliidit joatkit árbevirolaš ávkkástallanvuogiid. Sidjiide gullá meahcci árbevirolaš ássanbáikkái ja dan resurssaiguin galggai ávkkástallat. Dál ii šat ávkkástallojuvvo borramuš- dahje dienasdárbbu geažil, muhto eanet danne go háliidit fuolahit ja joatkit máhtu meahcceresurssaid birra ja dan ilu ahte dovdat iežas eanadaga. Olbmot main ii leat gullevašvuolta eanadahki, ohcalit dáidda guovlluide arvosmahttima dihtii. Ollugiidda dán joavkkus gártá barta dahje asttuáigeviessu dakkár sadji gos sáhtá vuoiŋgastit ja muosáhit luonddueanadaga.

Bievlavuodjin Finnmárkku duoddaris, čakčamánu 1991. Guokte teknihkalaš kantuvrra áššemeannudeaddji Guovdageainnu suohkanis mátkekošteamen duoddaris mihtidan dihtii ođđa bartabuksensajiid. Mohtorfievru lea mánggii vuogas ja dárbbaslaš, muhto ii álo nu hávskái. Čohkkát reagas geađgeeatnamis gullá dasa mii lea dárbbaslaš. Govas: Klemet J. K. Hatta. Mikkel M. A. Sara, Inger Marit Bongo, Sunniva Skälmes.

Buoret ekonomiija ja buoret vejolašvuolta johtalit meahcis lea bohciidahtán gáibádusa oazžut láchčojuvvot mohtorjohtolahi. Dakkár johtolat nanne dálá ávkkástallama meahcceresurssaiguin, seammás go dat sáhtá leat áittan birrašii. Lea vuosttažettiin bievlavuodjin mii sáhtá vahágahttit birra.

Sámi ássanguovllu gielddat leat iešguđet láchkai láchán bartaguovlluid huksemii. Orru leamen nu ahte dat gielddat mat leat lagamusat gávpogiid dahje čohkkebáikkiid, leat buorebut go earát láchán stuorra bartaguovlluide. Mángga gieldda mihtilmasvuolta lea maiddá ahte dat addet ollu sierralobiid hukset

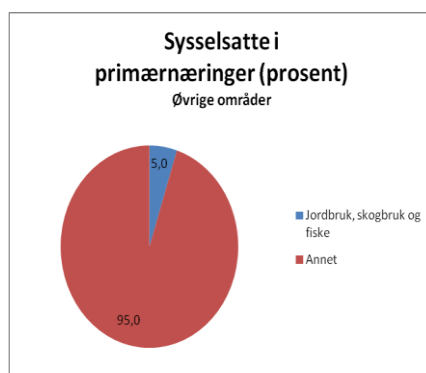
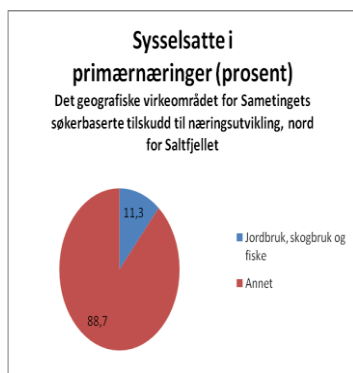
barttaid olggobeallái plánejuvvon guovlluid, sihke báikkálaš ealáhusaid várás ja arvvosmahttináigumušaide.

Sámediggerádi vuoruhan doaibmabijut:

- Ođđa barttaid ja bartaguovlluid huksen galgá dahkkojuvot gielddaid muddenplánaid vuodul. Bartahuksen galgá leat nu čoahkis go vejolaš amas lihkahallat luonddu dárbbasmeahttumit geaidnohuksemii ja vai čohkke dan čuohcama mii dakkár huksemis lea eanadahkii ja boazodollui.
- Gáržžit sierralohpeaddin, nu mo lea evttohuvvon ođđa plána- ja huksenlágas, dorjojuvvo. Buot sierralobit galget ákkastuvvot, ja ovddut galget buohkanassii leat čielgasit stuorát go hehttehusat.
- Dakkár ovddeš ásodagaid ođđasismuddema mat leat giliin ja gilážiin gos lea stuorra eretfárren, sáhtta rávvet go dat ii heajosmahte báikkálaš ealáhusdoaimmaid vuđđosa.
- Bargat árjjalaččat gielddaid ektui vai sáhtta leat vejolaš hukset smávit barttaid ja gođiid olggobealde muddejuvvon bartaguovlluid árbevirolaš meahcceávkástallama oktavuodas.

6.3 Ealáhusat ja ealáhusovddideamit birasperspektiivvas

Árbevirolaččat lea stuorra oassi sámi ássanguovlluid álbmogis bargan vuodđoealáhusain. Dát oassi lea uhcon mealgadit mañimus logijagiid. Muhto ain lea vuodđoealáhusbargiid oassi stuorát go riikka gaskamearri. Vuodđoealáhusaid doallominstar ja doaibmaeavttut leat rievdan sakka mañimus jagiid. Nuppi bealis čuohcá eahpelihkostuvvan máilmmiviidosas areála- ja biraspolitihkka ealáhusaide, nuppi bealis fas oaidnit dáhpusaid go dat seamma ealáhusat leat mielde sturrudeamen birasčuohcamiid.

Vuodđoealáhusbargiid oassi "SOF-guovllus" lea 11,1 %, dan ektui go eará guovlluin dat lea 5,9 %.

Vuodđoealáhusaid rievdan doallostruktuvra ja bargiid logu njiedjan váikkuha sámi guovlluid ássanmállii ja veahkadatstruktuvrii. Dat ahte bearašdoallu lea rievdan stuorát buvttadangáibádussii, lea dagahan ahte ollu nissonolbmot leat guođđán dáid ealáhusaid.

6.3.1 Boazodoallu birasperspektiivvas

Boazodoallu kultuvran ja ealáhussan lea ollásit heivehuvvon bohcco eavttuide. Bohcco láhtten ja eallineaktu čatnasa buori muddui guohtunáigodagaide, guohtundilálašvuodaide, dálkái ja siivui. Dálá

árbevirolaš doallominstar lea heivehuvvon luonddu eavttuide ja máhttui dáid eavttuid birra. Dálá boazodoallu buvttada birasseasti vugiin mas borramuš lea fievrriduvvon oanehis gaskka ja lea dearvvašlaš, ja lea mielde ovddideamen áidnalunddot guohtuneanadaga.

Ollu boazodoalloguovlluin lea areálaid massin, boraspiriid leavvan ja eiseválddiid muddengáibádušat, nu go johtánáigemearit, fanasfievrirideapmi ja dakkáraččat, mielddisbuktán stuorát mohtorjohtolatdárbbu meahcis. Dát lea fas lasihan boazodoalu doaibmagoluid ja heajudan birra. Muhtun guovlluin lea boazodoallu ferten áidut meahcis hehtten dihtii mohtorjohtolaga, mii fas sáhtá heajudit birra.

Sámediggeráđi vuoruhan doaibmabijut:

- Bargat dan ala ahte oažžut areálasuodjaleami mii sihkkarastá ealáhusa ovdánanvejolašvuodaid ja mii addá einnostahti eavttuid.
- Bargat dan ala ahte sihkkarastit ealáhusa riektesuodjalusa. Baggolonisteapmi eará áigumušaide galgá leat viehka váttis.
- Gáibidit regionála plánaovttasbarggu vai deatalaš areálaberoštusat sihkkarastojuvvojit.
- Čielgasit earuhit Sámedikki ja boazodoalu vuosttaldaninstituhta plánaevttohussii plána- ja huksenlága vuodul.
- Bargat dan ala ahte bisuhit dálá árbevirolaš doallominstara.
- Buoridit fuomášumi ja áddejumi boazodoalu kultureanadaga ektui.
- Sihkkarastit ahte árbevirolaš boazodoalloomáhttu biddjojuvvo vuodđun go vejolaš doaibmabijut čađahuvvojit maid ulbmil lea uhcidit dálkkádatrievdamiid negatiivva váikkuhusaid.

6.3.2 Eanadoallu ja meahceávkkestallan birasperspektiivvas

*Goikesuoimmit hášiid alde. Deamu
vielddas.*

Sámi guovlluid eanadoallu doaimmahuvvo ártalaš guovlluin. Mirkkuid riškuheapmi billeboatkkahasaid ja šaddodávddaid vuostá lea mealgat uhcit go eará sajiin riikkas. Dat bohtá earret eará das go doppe lea galbmaset dálkkádat mii addá boatkkahasaid ja dávddaide heajut eavttuid. Nuoskkideapmi muđui sámi guovlluin ii leat nu stuoris. Golgan eanadoalloeatnamiin adnojuvvui ovdal nuoskkidančuolbman – erenoamážit muhkiin ja fosforas ja nitrogenas. Fosfora ja nitrogena veahkaduktage lea geahpeduvvon ja muhkki geavahuvvo eanet rivttes láhkai. Dát lea deatalaš vai eallámušávdnasiid golgan čázádagaide geahpeduvvo.

Eanadoallu lea deatalaš kultureanadaga ja biologalaš šláddjivuoda suodjaleamis. Go doallá eanadoalloareálaid geavahas ja uhcida gilvojuvvon eatnamiid geavaheami huksenáigumušaide, de fuolaha maiddái árvvolaš kultureanadaga.

Gilvojuvvon eatnamiid oassi sámi guovlluin lea sullii seamma stuoris go 20-30 jagi dás ovdal, muhto siskkáldas erohusain gilis gillái. Dat mearkaša ahte kultureanadat bissu doaimmas. Dattetge rievdá sávzadoallu. Dat lea uhcon sámi guovlluin, ja dát šibitlogu njedjan meahcis dagaha ahte meahcci rohtuluvvá ja dahká álbmogii veadjemeahtumin johtalit meahcis. Guovllut eai leat šat nu geasuheadjit, ii dušše álbmogii, muhto maiddái mátkealáhussii.

Meahcealáhus lea hui uhcci eará sámi ealáhusaid ektui. Stuorra areálat ja váttisvuohta beassat resurssaide dahká dárbbalažžan geavahit mohtorfievrruid go áigu ávkkestallat meahcceresurssaiguin. Muđui mielddisbuktet meahccedoaimmat uhccán nuoskkideami dahje birasvahahtti doaimmaid.

Sámediggeráđi vuoruhan doaibmajut:

- Oččodit dakkár areálasuodjalusa mii sihkkarastá einnotahttivuoda ja ovdánavjolašvuoda ealáhussii.
- Bidjat seamma birasgáibádusaid doaibmavistiide go dan maid Eanandoallodepartemeanta bidjá.
- Go Sámediggi juolluda doarjagiid meahccedoaimmaide, de galgá vejolaš mohtorjohtolat dán doaimmas árvvoštallojuvvot luonddu ja birra deastta vuodul.

6.3.3. Guolásteapmi birasperspektiivvas

Lagašvuohta ja beassanvejolašvuohta daidda stuorra riggodagaide mat leat vuonain ja mearas, lea leamaš vuodđun riddoguovlluid sámi ássamii. Guolleriggodagat leat leamaš, ja lea deatalaš vuodđun kultuvrra ja ealáhuseallima nannemii ja ovddideapmái. Vuotnaguolásteapmi ja guliid vuostáiváldin báikkálaččat lea sihkkarastán ássama riddoguovlluin, nannen ealáhuseallima, geahpedan birashehttehusaid ja dahkan vejolažžan buvttadit oanehis gaskka fievriduvvon borramuša.

Dál stivrejit riikkaidgaskasaš šiehtadusat ja gievrras ekonomalaš beroštusat stuorra osiid guolástusain. Dán hálddašánválddis eai ole gili olbmuid beroštusat guhkás. Boađusin lea ahte resurssat eai boađe

báikkálaš álbmogii buorrin. Dán dilálašvuoda juogada sámi álbmot eará davviguovlluid álgoálbmogiguin.

Sámediggi lea guolástuspolitihkasis evttohan ávkkástallat mearraresurssaiguin birasseasti vugiin, uhccán fossiila boaldámuša geavahemiin ja dakkár guolástushálddašánmállen, mii dahká vejolažžan ávkkástallat resurssaiguin báikkálaččat ja daid ráhkadahttit báikkálaččat.

Mearradoallu ealáhussan lea nannen mángga sámi riddoservodaga ássama ja ealáhuseallima. Guollebiebman lea boahhteáigásaš ealáhus. Dattetge leat mánga birashástalusa čadnojuvvon dán ealáhussii, nu go gárgideapmi biebmanrusttegiin, genehtalaš seaguheapmi luodulusain, nuoskkideapmi ja stuorra guovlluid duogušteapmi. Leat maiddá dakkár unohas dáhpáhusat ahte biebmanrusttegat leat duvdán eret árbevirolaš ealáhusaidd. Váttisvuohtan lea maiddá ahte eaiggátberoštusat hárvve leat báikkálaččat. Dát mielddisbuktá uhccán árvobuvttadeami báikkálaččat. Giliservodahkii báhcet dušše hehttehusat, go fas guovddáš eaiggátberoštusat dolvot vuoittu.

Sámediggeráđi vuoruhan doaibmabijut:

- Sihkkarastit ahte govttolaš ja vuoiggalaš oassi guolleresurssain manná vuotna- ja riddoguvlluid giliide, gč. lagašvuoda- ja sorjjasvuoda-prinsihpa resursahálddašeamis
- Sihkkarastit ahte guolleuostáiváldin bisuhuvvo ja ovddiduvvo riddo- ja vuotnaguovlluin, vai dan láhkai sihkkarastá ássama ja nanne báikkálaš ealáhuseallima
- Sihkkarastit ahte resurssat ráhkadahttojuvvot báikkálaččat, sihkkarastit ahte dakkár borramuš lea fidnemis, mii ii leat fievrviduvvon guhkes gaskka
- Váikkuhit dan ahte fossiila boaldámuša geavaheapmi bivddidettiin guliid ráddjejuvvo, erret eará dainna lágiin ahte sihkkarastojuvvo báikkálaš beassan guolleresurssaide.
- Bidjat garra birasgáibádusaid biebmanealáhusaide vai gáržžiduvvojit unohis birasváikkuhusat rusttegiin
- Gáibidit stuorát báikkálaš eaiggáduššanoasi guolástus- ja biebmanealáhusas

6.4 Resurssaid ja eatnamiid nana ceavzilis geavaheapmi ja suodjaleapmi

Olmmošohkagotti eallimii ja ovdáneapmái leat eatnama luondduresurssat mearrideaddji deatalaččat. Muhtun oassi dán resurssain, ovdamearkka dihte minerálat, olju ja gássa, muhtun šlájat ja lunddolaš eallinguovllut, gávdnojit dušše muhtun sajiin. Go dat leat visot geavahuvvon, loktojuvvon dahje billistuvvon, de dat leat nohkan agibeivái. Earát ođasmuvvet, nugo bieggá, čáhci ja meahcci. Sihke guolásteapmi, eanandoallu, bivdu ja ođasmuvvi luondduresurssaiguin ávkkástallan leat deatalaččat ollut báikegottiide ja našuvnna ruhtadillái. *Ođasmuvakeahtes* luondduresurssaiguin ávkkástallan sáhtta maiddá leat hui deatalaš dienasgáldu ollu riikkaide. Ovdamearkka dihte dine Norga ollu ođasmuvakeahtes resurssaiguin ávkkástallamis nugo oljuin ja gássain. *Genehtalaš ávdnasiiid* váldin ja geavaheapmi elliin ja šattuin, nu gohčoduvvon bioprospekterema oktavuodas, leat maiddá stuorra dienasvejolašvuodát. Go genat ja eará árbeávdnasat váldojuvvot muhtun šlájain, de sáhtta daid ovdamearkka dihte geavahit dálkasiid ráhkadeapmái.

Buoremus livččii jos eatnama lunddolaš ekovuogádagat fuolahivččii luondduresurssaid šaddamis, ođasmuvvamis ja buhtisteamis. Badjelmeari geavaheami mearkkat oidnojit dávjá ovddemustá báikkálaččat. Riikkaidgaskasaš gávppašeapmi ja go našuvnnat gaskaneaset leat eanet sorjavaččat nubbi nuppis dagaha dan ahte luonddu resurssaiguin ávkkástallan, ja dan negatiivvalaš váikkuhusat, šaddet máilmmiviidosas hástalussan.

ON lea máilmmiviidosas birasgáhttenbarggu váldoarena, ja lea earret eará nana ceavzilis ovdáneami kommišuvnna ja biologalaš šláddjiivvuoda kommišuvnna bokte bidjan deatalaš čanastagaid sihke máilmmiviidosáččat ja nátionála dásis. Birasovddideami váikkuhit maiddá garrasit dakkár foraid

mearrádusproseassat main vuolggasadjin ii leat birasgáhtten váldomihttomearrin dahje ii leat das váldoovddasvástádus. Dáid foraide gullet earret eará Máilmmi gávpeorganisašuvdna (WTO) ja ekonomalaš ovttasbarggu ja ovddideami organisašuvdna (OECD). Danne lea deatalaš ahte riikkaidgaskasaččat lea čavga politihka buot dain forain mat dahket mearrádusaid mat sáhttet váikkuhit birasdili dahje birasgáhttenpolitihka rámmaeavttuid.

Stáhta lea álbmotrievttálaččat geatnegahttojuvvon sihkkarastit sámi kultuvrra ávnnaslaš vuđđosa, ja sihkkarastit sámi searvama luondduresurssaid geavaheami, hálddašeami ja suodjaleami oktavuodas sámi guovlluin. ON siviila ja politihkalaš vuoigatvuodaid (SP) 1966-mannosaš konvenšuvnna, 27. artihkkala vuodul lea stáhta geatnegahttojuvvon álggahit posiitiiva sierra doaibmabijuid dalle go lea dárbu suodjalit álgoálbmogiid kultuvrra. Dákkár posiitiiva sierra doaibmabijuid ulbmilin lea váikkuhit duohta dásseárvvu minoritehta ja majoritehta gaskka, ja dat eai šatta vuostálaga dán seamma konvenšuvnna dásseárvvuoda prinsihpain dahje dainna prinsihpain ahte ii galgga vealahit. Stáhta ovddasvástádus lea boadusovddasvástádus. Dan oktavuodas go kultuvrra lea nu hávkamin ahte doaibmabijut sáhttet áitit sámi kultuvrra, ássama ja ealáhusaid vuđđosa, lea stáhta geatnegahttojuvvon álggahit posiitiiva sierra doaibmabijuid maiguin váikkuhit kultuvrra sihkkarastima ja ovddideami.

Čielggadusat finnmárkkulága ja Davviriikkalaš sámekonvenšuvnna oktavuodas leat nannen ahte sámiin lea vuoigatvuoha aktiivvalaččat searvat luondduresurssaid almmolaš hálddašeapmái dihto guovlluin⁵. Vaikko konsultašuvnnain meannuduvvojit ge almmolaš rievttálaš bealit, de sáhtta leat váttis dadjat ahte konsultašuvnnat mearkkašit *searvama* almmolaš rievttálaš hálddašeapmái. Konsultašuvdnageatnegasvuodaid goziheapmi suodjalanguovlluid hálddašeami oktavuodas ii leat danne doarvái sámi mieldeváikkuheami sihkkarastimii luondduresurssaid hálddašeamis. Dán lágan mielde váikkuheami sáhtta earret eará sihkkarastit sámi ovddastusa bokte hálddašanstivrrain.

6.4.1 Luondduresurssat ja servodatovddideapmi sámi ássanguovlluin

Sámi guovlluin leat rikkis luondduresurssat, sihke ođasmuvvi ja ođasmuvakeahtes. Dát luondduresurssat leat leamaš vuodđun olbmuid eallinvugiide, kultuvrii ja ovdáneapmái jahkeduháhiid áigge. Dáid resurssaid háhpohallan lea mánga historjjálaš áigodaga bokte dagahan ahte guovlu lea šaddan hui miellagiddevažžan gávpedoaimmaide ja mii lea mielddisbuktán dan ahte kultuvra ja servodat leat ovdánan ja rievdan. Boahpteáiggis lea maiddá beroštupmi davviguovlluin ohat resurssaid ja ávkkástallat daiguin. Lea jáhkku ahte dáid guovlluid siskkobealde gávdnojit ollu minerála- ja oljoresurssat mat eai vuos leat fuomášuvvon máilmmes dásis.

Sámediggeráđi biras- ja areálapolitihkalaš barggu váldomihttomearrin lea sihkkarastit guhkes áigge, nana ceavzilis perspektiivva buot resursa- ja arealahálddašeamis. Nana ceavzilis ovdáneami oktavuodas lea sáhka sihke geavaheamis ja suodjaleamis. Luondduresurssaid geavaheapmi, sihke ođasmuvvi ja ođasmuvakeahtes, sáhtta váikkuhit sámi ássanguovlluid nannema ja ovddideami. Sámediggeráđi lea posiitivvalaš dákkár resurssaiguin ávkkástallamii, dalle go vuoigatvuodat ja mielde mearrideapmi sihkkarastojuvvo. Deatalaš lea maiddá ahte sámi servodagas, ássiin ja fitnodagain lea máhtolašvuoha man vuodul sáhttet oažžut ávkki doaimmas maid resursageavaheapmi ja ođđa ealáhusdoaimma addet.

⁵ Bargojoavkku raporta mii lea geahčadan Davviriikkalaš sámekonvenšuvnna, 03.10.07s. 26

*Bieggamillut Girona
suobkanis.*

Ruoná energiija, čáhcefápmu, bieggamillopárkkat ja ođasmuvvi energiijabuvttadeapmi mearas leat buorit doaibmabijut maiguin geahpedit CO₂-luoitimiid ja dan čuovvu dálkkádatrievdamiid. Dákkár energiija ovddideapmi ja buvttadeapmi sáhtta maiddái nannet sámi ássanguovlluid. Seammás sáhttet dákkár ásaheamit goaridit gis dáid seamma guovlluid dainna lágiin ahte dat masset guohtoneatnamiid, šaddet ođđa lihkahallamat ja vuoskkideapmi. Sámediggeráđđi lea mielas ruoná energiija ovddideapmái, muhto čujuha ahte bieggamillopárkkaid dahje čáhcefápmohukseamiid ásaheami oktavuodas boahhteáiggis, ferte geahččalit garvit dan ahte dat ásaheamit eai goarit sámi kultuvrra luondduvuđđosa. Dán sáhtta dahkat dainna lágiin ahte čadahit albma plánaproseassaid, nu ahte dat ođđa energiijarusttegat biddjojuvvojit dakkár sadjai gos dat unnimusat dagahit negatiivvalaš váikkuhusaid. Earret eará berre garvit deatalaš boazoguohtonguovlluid nannámis, ja deatalaš guolástanguovlluid mearas. Sámediggi háliida ahte dáid energiijahukseamiid vástet ráhkaduvvojit ollislaš, guovlulaš plánat. Plánat fertejit siskkildit maiddái linnjaneahtha energiijarusttegiid oktavuodas. Go livčče dán lágan ollislaš plánat, de livččii Sámedikkis stuorát vejolašvuohta plánet barggus sámiid vuoigatvuođaguin luondduresurssaid geavaheami ja suodjaleami ektui sámi guovlluin. Dat nannešii maiddái ealáhusovddideami go dain maid leat einnostahtti rámmat energiijaresurssaid váldimii.

Barentsábi oljoresurssat sáhtášedje buvttihit posiitiiva ovdáneami ássamii ja ealáhusaide sámi guovlluin. Sámedikki oaidnu lea ahte álgoálbmotvuoigatvuođat fertejit vuhtii váldojuvvo dalle go plánejuvvo movt Barentsábi oljoresurssat galget geavahuvvot, movt doaibma galgá čadahuvvot ja movt árvvut juogaduvvojit. Oasi geavahusárvvus sáhtta bidjat álgoálbmotfondii váikkuhangaskaoapmin riekkisváikkuhusaide davvin servodat- ja ealáhusovddideami várás.

Boahhteáiggis sáhttet dat rikkis minerálaressurssat sámi guovlluin addit vuođu sámi kultuvrra ja ealáhusaid ahtanuššamii ja ovddideapmái. Danne lea Sámediggeráđđi behtohallan go ráđdehus lea ovddidan ođđa mineráلالága mas eai ollašuttuojuvvo dat gáibádusat maid riikkaidgaskasaš álbmotriekti bidjá. Danne ii šatta ođđa mineráلالága geažil ođđa mineráladoaibma davvin, go das ollislaš vugiin eai gozihuvvo sámi vuoigatvuođat ja beroštusat.

Buriid hálddašanlinjáid ovddideapmi lea stuorra hástalussan. Deatalaš lea ahte luondduresurssaid hálddašeapmi boahhteáiggis lea nana ceavzil ja seammás vuhtii váldá sámi servodaga ovddidansávaldaga. Vástádussan dáid hástalusaid lea dat ahte hukset máhtolašvuođabirrasiid mat sáhttet váikkuhit hálddašeami čađaheami jierpmálaš vuogi mielde buoremusat ávkin servodahkii. Sámi servodat ferte oazžut buoret muniid addit rávvagiid, jođihit hálddašandoaimmaid ja politihkalaččat stivret ovdáneami davvin.

Searvama bokte biras- ja resursapolitihkalaš bargui sierra dásiin, iežas doaimma birassertifiserema rájes gitta riikkaidgaskasaš barggu rádjai ON-vuogádagas, čájeha ahte Sámedikkis lea nana dáhttu leat mielde váikkuheamen movt boahhteáiggi, nana ceavzilis politihkka galgá hábmejuvvo. Ovdamearkan searvamii leat Sámedikki ja Norgga čázádat- ja enegiijadirektoráhta (NCE) gaskasaš konsultašuvdnašiehtadus ja searvan referánsajovkui mii bargá Finnmárkku energiijastrategiijaiguin ja

dat nanne Sámedikki saji ođđa energiijapolitiikka hábmemis. Sámediggeráđđi áigu nannet sajis energiija- ja resursapolitiikkalaš barggus dan bokte ahte searvá geatnegahtti ovttasbargui maiddá eará oassálastiiguin ja almmolaš instánsaiguin.

6.4.2 Areálasuodjaleapmi ja biologalaš šláddjiivuođa sihkkarastin

Sámedikki resursa- ja areálahálldášbarggus lea biddjojuvvon stuorra fokus areálaid, guovlluid, šlájaid ja biotohpaid *suodjaleapmái*. Dát dávista nationála politiikkii, álbmotmehciid ja stuorát suodjalanguovlluid riikaplána mearrádusain, ja bargui ođđa luondduvalljodatlágain. Ođđa luondduvalljodatláhka, mii bođii luonddusuodjalanlága sadjái, mearriduvvo Stuorradikki giđđasešuvnnas 2009:s. Lágas leat njuolggadusat luonddu nana ceavzilis geavahepmái ja suodjaleapmái. Luondduvalljodatláhka galgá váikkuhit ovttas eará lágaiiguin mat muddejit luonddu geavaheami ja váikkuha dieinna lágiin ollu servodatsurggiid. Sámedikki ja Birasgáhttendepartemeantta gaska lea čađahuvvon konsultašuvdnaproseassa lága hárrái. Sámediggi lea miehtan lálkaevttohussii dain sajiin maid ektui leat leamaš konsultašuvnnat. Miehtanmearrádus čujuha Sámediggi earret eará ahte ođđa luondduvalljodatlága mearrádusain nannejuvvo sámi beroštusaid gozihepmi ja luonddu suodjaleapmi šláddjiivuođain, ja ahte lága ulbmil sihkkarastá sámi kulturvuđđosa.

Stuorradiggedieđáhusas nr. 62 (1991 – 1992) ”Ny landsplan for nasjonalparker og andre større verneområder i Norge” mearridii ráđđehus ja Stuorradiggi rámmaid nationála suodjalanbargui. Plánejuvvon suodjaleapmi galgá dahkkojuvvot ovdal jagi 2010.

Norggas leat ođđajagimánu 1. b. 2007 muttus ásavuvvon suodjalanguovllut luonddusuodjalanlága mielde mat ollásit leat sullii 14,3 % Norgga nannáma areálain. Finnmárkku fylkkas leat ovdamearkka dihte ásavuvvon 6 álbmotmeahci mat juohkásit 4376 njealgehaskilomehterii, dat lea 9 % fylkka eatnamiin. Álbmotmeahceplána čađaheami bokte šaddet 10 ođđa álbmotmeahci (muhtumat buohtalaga eanadatsuodjalanguovlluid ásavemiin) ja 9 ođđa stuorra eanadatsuodjalanguovllu šaddet ovdal jagi 2010. Sullii bealli dain suodjalanplánain gusket sámi guovlluide.

Máilmmi luonddusuodjalanuniovna (IUCN) ulbmilin lea ahte buot riikkat galget suodjalit unnimusat 15 proseantta buot luonddušlájain. Plánejuvvon suodjaleami čađahemiin ovdal jagi 2010 šaddá lagabui 15 proseantta Norgga nannámis suodjaluvvon luonddusuodjalanlága mielde. Dan ođđa álbmotmeahceplána čađahepmi mearkkaša dan ahte ulbmil 15 proseantta suodjalemiin ollašuvvá várreguovlluin, ja ahte vuotna- ja riddoguovlluin šaddá eanet.

Guhkesáiggi bargu eaktodáhtolaš meahcesuodjalemiin lea čađahuvvomin. Fylkkalaš suodjalanplánaid čađahepmi jekkiid, nješšiid, árvvolaš lastavuvddiid, rikkis lastavuvddiid ja mearralottiid hárrái rittus dagaha dan ahte eanet riddo- ja vuolládatguovllut suodjaluvvojit. Stuorradiggi lea addán dieđu dan birra ahte maiddá mariidna suodjalanplána galgá ráhkaduvvot.

Sámediggi lea searvan nationála suodjalanbargui. Sámediggái lea leamaš deatalaš ságastallan suodjalanplánabarggu njuolggadusaid birra luonddusuodjalanlága mielde sámi guovlluin, ja dasto suodjalanguovlluid hálldášaválddi birra. Sámedikkis lea leamaš čielga gáibáduš 2005 rájes ahte fertejit ásavuvvot sierra hálldášanstivrrat suodjalanguovlluid várás, ja ahte dain galgá leat buorre sámi ovddastus. Ođđa luondduvalljodatlága konsultašuvnnaid oktavuodas oačču Sámediggi mielde čuovvovačča: *”Sámi ovddastus lea deatalaš dalle go suodjalanguovllut njuolga gusket sámi geavahussii ja luondduresursaiguin ávkkástallamii.”*

Norggas lea mihttomearrin ahte luondu galgá hálldášuvvot dainna lágiin ahte lunddolaš šlájaid sihkkarastojuvvo ceavzinejolašvuohta, ja dainna lágiin ahte luonddu ja eanadaga variašuvnnat bisuhuvvojit ja addet vejolašvuođa biologalaš šláddjiivuhtii ain sihkkarastit ovdánavejolašvuođaid. Ulbmilin lea ahte ovdal jagi 2010 bissehuvvo biologalaš šláddjiivuođa jávkan.

Luondduhálddašandirektoráhta lea evalueren suodjalanguovlluid báikkálaš hálddašeami geahččalan-ortnegiid. Sámediggi galgá ráhkadit posišuvnnaid vuodđun suodjalanguovlluid hálddašeami konsultašuvnnaide. Ulbmilin lea čađahit konsultašuvnnaid giđđat 2009.

Sámediggi lea oaččuhan sámi searvama suodjalanguovlluid hálddašanstivrii. Ieš suodjalanplánaproseassain čađaha Sámediggi konsulteremiid departemeanttain.

Sámediggeráđi vuoruhan doaibmabijut:

- Oaččuhit ollislaš, guovlulaš plánaid ođasmuvvi energijahámiid huksemii.
- Bargat dan badjeli ahte mineráldoaibma sámi guovlluin čađahuvvo riikkaidgaskasaš álbmotriektái dávistettiin, ja dainna lágiin ahte sámi vuoigatvuodát ja beroštusat gozihuvvojit.
- Heivehit sámi guovlluid suodjalanbargguid njuolggadusaid, maiddá čuovvolit suodjalan- ja hálddašanplánaid bargolávdegottiid sámi ovddasteddjiid.
- Oktasaš hálddašanortnegiid ásaheapmi maidda sámi beroštusat servet njuolgga sámi guovlluid suodjalanguovlluid ođđa hálddašanmodeallain.
- Bargat dan badjeli ahte ođđa álbmotmeahcceguovddážat ásašuvvojit dáláš sámi ásašusaid oktavuhtii.
- Váikkuhit dan ahte gelbbolašvuohta sámi kultuvrras ja luonddugeavaheamis deattuhuvvo nannoseappot suodjalanguovlluid hálddašeamis, ja sámi kapasitehta buoriduvvo luonddu- ja birassuorggis.
- Riikkaidgaskasaččat searvat biologalaš šláddjiivuoda konvenšuvnna čuovvoleapmái ja heiveheapmái.

6.4.3 Kulturmuittosuođjaleapmi

*Sieidi Bealljaššis, Ávžššis
Guovdageainnu suobkanis*

Sámi kulturmuittuid mánggadáfotvuohta Sámis muitala ahte dát guovllut leat geavahuvvon guhkes áiggi. Kulturmuittut čájehit movt sámit leat ádden eanadaga ja luonddu, ja eanadaga ja luonddu mearkkašumi ekonomalaš, sosiálalaš ja oskkoldat beliide. Dieinna lágiin váikkuhit kulturmuittut dálááiggis kultuvrralaš gullelašvuođa ja dihtomielalašvuođa vásiheami das movt luondu galgá geavahuvvot. Kulturmuittut ja kulturbiras leat dakkár biraslaš ja kultuvrralaš resurssat mas lea vuorrováikkukhus eará birasresurssaide, ja sosiálalaš ja kultuvrralaš resurssaide. Deattuhit ahte das movt Sámediggi ádde kulturmuittuid ja kulturbirrasa ii leat sáhka dušše objektiivvalaš iešvuođaid neutrála áddejumi birra fysalaš struktuvrraid oktavuodas, muhto maiddai das movt mii láhttet birrasa ektui. Nuppiiguin sániiguin go dadjá, de ii leat álkít ráddjet kulturmuittuid ja kulturbirrasa objekti mas lea 5 mehtera suodjalanávadat birra. Sámediggi bidjá vuodđun maiddái dan ahte sámi kulturmuittut lea eahpeođasmuvvi resursa maid danne ferte hálddašit dađi mielde.

Sámi kultureanadat lea áiggi dáfus čieŋal ja das lea hui stuorra oktilisvuohta danne go eanadaga geavaheapmi odne, beroškeahhtá ođđaset teknologijis ja reaidduin, ii leat rievdan nu ollu historijá áigge. Ollu sámit leat bajásšattadettiin oahppan myhtaid, muitalusaid ja jáhkuid mat čatnasit sierralágan árbevieruide main dávjá lea leamaš oktavuoha eanadahki. Dát mearkkaša dan ahte ollu

sámiin leat ruohttasat muhtun eanadagas, guovllus dahje territorias maid oaivvildit gullat alcceseaset ja gos gávnojit sin máttuid luottat, sihke ávnnaslaš ja eahpeávnnaslaš. Dát mearkkaša maiddá dan ahte sámi, historjjálaš kultureanadat lea hui deatlaš sámi oktavuodaid bajásdoallamii máttuid eanadahkii, leaš dat dal rittus dahje siseatnamis, ja dieinna lágiin doalaha heakka historjjálaš ruohttasiin maid dat eanadat ovddasta sihke otnáš ja ihtáš sohkačuolvvuide.

Sámi kulturmuittut leat deatlaš sámi historjjá ja ovdahistorjjá duođastanávdnasat. Sierra vugiid mielde sáhtta meroštallat leat go kulturmuittut ja kulturbiras sámi vai eai. Daid sáhtta meroštallat ahte dat leat sámi dalle jos ealli dahje čállojuvvon sámi árbevierut čatnasit daidda ja go báikkálaš sámi máhtolaš-vuodát čatnasit daidda sámi kulturoktavuodas. Nubbi eará vuolggasadji dasa ahte kulturmuittuid sáhtta gohčodit sámi kulturmuittun, lea dat ahte dutkanbohtosat duođastit sámi historjjá ja ovda-historjjá. Muhtun kulturmuittolájiid sáhtta meroštallat nu ahte dain lea oktavuodas sámi ovdahistorjjá; mii mearkkaša dan ahte dat leat daid proseassaid fysalaš manifestašuvnnat mat láidejit historjjálaš dovddus sámi kulturdovdomearkkaid ásahepmái. Dás julggašuvvo maiddá dat ahte dološ ovdahistorjjá kulturmuittolájiid sáhttet leat sihke sámi ja eahpesámi kultuvrra dovdomearkkat. Doppe gos dat leat sámi kultureanadaga oassin, lea dattetge lunddolaš meannudit daiguin dego dat livčce sámi kulturárbbi.

Sámediggi Norgga bealde jođiha sámi kulturmuittuid hálddašeami Norgga bealde kulturmuittolága mielde, ja goziha kulturmuittoberoštusaid plána- ja huksenáššiin plána- ja huksenlága mielde. Sámediggái lea deatlaš deattuhit ahte sámi kulturmuittuid ja kulturbirrasiid suodjaleapmi galggašii čađahuvvot dainna lágiin ahte dat váikkuha sámi kultuvrra nannema ja viidáset gaskkusteamii.

Ággan dasa go sámi kulturmuittosuođjaleapmi biddjojuvvui Sámi kulturmuittoráđđái 1994:s lei sámi váikkuhanfámu sihkarastin sámi kulturmuittuid hálddašeamis, geahča Vuodđolága § 110 a *”Lága ulbmil lea lágideit dilálašvuodaid nu ahte sámi álbmot Norggas sáhtta sihkarastit ja ovddidit iežas giela, kultuvrra ja servodateallima”*. Dasto nannejuvvo 1978 kulturmuittolága 4. paragrafa nuppi laddasis ahte buot sámi kulturmuittut mat leat boarráset go 100 jagi leat automáhtalaččat ráfáidahttojuvvon.

Sámediggi lea máŋgga oktavuodas vuđoleappot guorahallan sámi kulturmuittuid suodjaleami dievasčoahkkimis earret eará 1999:s áššis *Sámi kulturmuittoplána 1998-2001*, 2004:s áššis 008/04 *boabtteáiggi sámi kulturmuittohálddašeapmi? – Hálddašanortnega evalueren man oktavuodas váldi kulturmuittolága mielde fápmuduvvui Sámediggái* ja maŋimusat 2007:s áššis 37/07 *Boabtteáiggi sámi kulturmuittohálddašeapmi*. Maŋimus áššis meannuduvvui sámi kulturmuittuid hálddašeami formála láchkavuodđu Norggas. Sámedikki dievasčoahkkin mearridii áššis 37/07 ahte sámii ieža ferttejit beassat hálddašit sin kulturárbbi ja ahte sámi kulturmuittut leat mearrideaddji deatalaččat dán kulturárbbái. Mearrádusas daddjojuvvon maiddá ahte Sámediggái galgá nu johtilit go lea vejolaš addojuvvot váldi kulturmuittolágas sámi kulturmuittuid hálddašeapmái, áibbas guovddáš oassin sámi kulturárbbis. Dasto vurdojuvvon ahte Sámediggi bušehta dáfus nannejuvvo dárbbišlaččat sámi kulturmuittuid boabtteáiggi ja dohkálaš hálddašeami ektui. Sámediggi dajai maiddá ahte ii leat vuodđu sámi kulturmuittuid hálddašeapmái Sámedikkis jos dát vuordamušat eai čuovvoluvvo dohkálaš vugiin.

Mii áigut dás deattuhit ahte deatlaš prinsihppa lea ahte dan láchkahálddašeaddji válddi maid Sámediggái duođaid čađaha, lea Stuorradiggi njuolga addán. Stuorradiggi dat láchka- ja bušeahhtamearrádusaid ja stuorradiggedieđáhusaid bokte bidjá bajimus čanastagaid ollislaš kulturmuittopolitiikkii Norggas. Sámediggi oaivvilda ahte Birasgáhttendepartemeanttas ain galgá leat ovddasvástáduš kulturmuittolágas fágadepartemeantan, ja dieinna lágiin lea das stuorra váikkuhanfápmu lága dulkomiidda ja hálddašangeavahusa ovddideapmái. Sámediggi lea mielas ahte láchkaásahusaid dahje njuolggadusaid mearrideami bokte, konsultašuvnnaid maŋŋá Sámedikkiin, sáhttet addojuvvot lagat njuolggadusat ovttasbarggu ja áššemeannudeami hárrái sierra hálddašaninstánsaid gaska kulturmuittosuođjalusas. Sámediggi oaivvilda ahte guovddáš kulturmuittoeiseválddiid vuodustus manne Sámedikki váldi ii sáhte fápmuduvvot njuolga kulturmuittolágas, lea fuotni ja eahpečielggas.

Sámi kulturmuitosuodjaleamis leat maiddái eará hástalusat. Sámi kulturmuittuid registreren ja duodašteapmi, sámi kulturmuitosuodjalusa resursadilli, sámi huksensuodjalus, Ceavccageađggi kulturmuítoguovlu UNESCO máilmmiárbebeáikkiid listii ja dasto Njávdáma dáakteriggeávdnasiid ođđasis hávdádeami čuovvoleapmi, leat buot ovdamearkan fáttáin kulturmuitosuodjaleami oktavuodas maid birra galggašii ságastallat ja ovddiduvvot dan áiggis mii boahtá.

Ain lea dárbu duodaštit ja registreret sámi kulturmuittuid. Sámi kulturmuittut eai leat maŋimus 10-15 jagis nu áktánasat vuogádatlaččat registrerejuvvon guhkit áigodagas (3-5 jagi). Mii diehtit maiddái ahte ovdal čađahuvvon stuorát registrerenbarggus ii leat biddjojuvvon fuomášupmi erenoamážit sámi kulturmuittuide ja -birrašiid dahje kulturmuittuide maid lea lunddolaš dulkot sámi oktavuodas. Sivamat dasa leat váikkuhan, leat areálaid dáfus gáržžes viidodagas registreremat, áigeváli, beroštumi váilun ja máhtolašvuoda váilun sámi kultuvrra ja sámi kulturmuittuid birra. Amas ii leat maid dat ahte ovddeš registreremiin leat meattáhusat ja váilevašvuodát kártii merkemis, informánttaid dieđuin ja dulkomiin. Danne lea deatalaš ahte sihke kvalitehta dáfus dárkkistit boares registreremiid ja dahkat ođđa registreremiid. Dán ferte erenoamážit čatnat ođđa dutkanbohtosiidda ja dieđuide mat leat boahtán ovdan maŋimus áiggis.

Sámi kulturmuitosuodjalusa resursadilli lea leamaš dadjat dal juo rievddakeahtá maŋimus 10-jagi áigodagas. Seammás leat dán áigodagas lassánan sihke doaimmat ja áššemearri. Danne sáhttit dadjat ahte sámi kulturmuitosuodjalus ii leat vuoruhuvvon. Vaikko Birasgáhttentdepartemeantta bušeahtta maŋimus jagiin lea ge lassánan sakka, de ii leat dát lassáneapmi movt ge váikkuhan sámi kulturmuitosuodjaleami. Dát berre dieđusge rievdaduvvot, ja áinnas nu lagas boahtteáiggis go lea vejolaš.

Sámi vistesuodjalusas leat mánga hástalus. Ain váilu oktasaš visogovva automáhtalaččat ráfáidahttojuvvon sámi visttiin. Ovddemustá dan geažil go ii leat ovttaoavilvuolta Sámedikki ja guovddáš eiseválddiid gaskka movt sámi visttit galget meroštallojuvvot, ja makkár eavttut galget biddjojuvvot vuodđun dán lágan meroštallamii. Dasto leat maiddái ain hástalusat mat čatnasit spiehkastatgeavahussii, dilleregistreremii ja divodeapmái sámi visttiid ektui. Sámi vistesuodjalus lea maiddái namahuvvon sierra stuorradiggedieđáhusas nr 16 (2004-2005) *Leve med kulturminner*. Dán berrejit guovddáš kulturmuítóeiseválddit čuovvolit.

Sámediggi oavvilda viidáseappot ahte Ceavccageađgi kulturmuítoguovlu berre boahtit UNESCO máilmmiárbebeáikkiid listii. Danne go guovlu lea mihtilmas ja go guovllu sámi kulturmuittuin duodaš lea guhkes áigeolli. Sámedikkis ii leat eahpáduš das ahte ii go Ceavccageađgi kulturmuítoguovlu ollašuite eavttuid mat gáibiduvvojit go galgá beassat UNESCOs listii. Go guoská nuortasámiid gillái Njávdamis lea Sámediggi álggahan doaibmabijuid čađahuhttima maiguin lámčit diliid nu ahte dáakteriggeávdnasiid sáhtá ođđasis hávdádit, mii várra dahkkojuvvo jagi 2010 áigge. Muhto dán ferte čuovvolit kulturmuítoguovllu plánemiin, lámčimiin ja seailudemiin. Ceavccageađgi ja Nuortasámiid gilli leat muđui dat guokte áidna sámi kulturbirrasa mat leat ráfáidahttojuvvon kulturmuítolága § 19 ja § 20 mielde, ja man oktavuodas Sámedikkis seammás lea erenoamáš hálddašanoavddasvástáduš.

Sámediggeráđi vuoruhan doaibmabijut:

- Oažžut rievdaduvvot kulturmuítolága vai Sámediggái lága vuodul sirdojuvvo sámi kulturmuittuid hálddašanváldi
- Oažžut sámi kulturmuitosuodjalusa resursadili buoriduvvot oppalaččat
- Oažžut álggahuvvot guhkesáigásaš registreren- ja duodaštanproševttaid mat gieđahallet sámi kulturmuittuid erenoamážit, ja mat čatnasit ođđaset dutkamii dán fágasuorggis
- Oažžut áigálii nannoset ángiruššama sámi vistesuodjalusain, gč. Sámedikki 2003 raportta Sámi visttiid suodjaleapmi ja hálddašeapmi
- Oažžut Ceavccageađgi mielde UNESCO máilbmeárbebeáikkiid listui
- Čuovvolit dákerikkiid ođđasishávdádeami Njávdáma nuortalašsiiddas kulturmuítoguovllu plánema, lámčima ja dikšuma bokte

6.5 Máilmmiviidosaš birashástalusat

Rievdi dálkkádat vaháguhtta ollu. Rievdadusat váikkuhit olbmuid dearvvašvuoda, eallima ja eallineavttuid. Mii oaidnit ahte dávjjit ja dávjjit bohtet issoras garra dálkkit, billisteaddji jorrebiekkat ja vuorddekeahkes dálkerievdamat. Dálkkádatrievdamat dagahit earret eará dan ahte jiekná suddá, mearradássi loktana, amas slájat bohtet odđa guovlluide, ahte muorradáji manná davásguvlui, ahte eanagollan ja sáttoábit lassánit, ja ahte mearrarávnnjit ja guollejohtolagat rivdet. Dát gáibida dan ahte plánen rievdaduvvo earret eará dan ektui ahte huksejuvvo nana ja heivehuvvon vuodđostruktuvra riddoavádagas. Čovdosat gáibidit oktasaš doaimmaid máilmmiservodagas. Dat ferte dahkkojuvvot riikkaidgaskasaš siehtadusaid ja dáid árjjalaš čuovvoleami bokte nationála dásis. Dárbbasuovvo maiddá nannoset ovttasbargu sierra ON-orgánaid ja prográmmaid gaskka, ja ON dálkkádatkonvenšuvnna ja eará dálkkádatforumiid gaskka, nugo ovdamearkka dihte Árkatalaš ráđi ektui.

Duohtavuoha lea dat ahte dálkkádatrievdamat bohtet váikkuhit eatnama guhkes áiggi ovddos guvlui. Juohke jagi báhcá sullii bealli CO₂-luoitimiin áibmui, ja dat čoagganit jagis jahkái. Danne lea deatalaš ovddidit heivehanstrategiijaid dálkkádatrievdamiid ektui, ja seammás unnidit CO₂-luoitimiid unnimusat beallái. Váidudeaddji doaibmabijut maiguin unnidit CO₂-luoitimiid ja odđa dálkkádatládis teknologijja ovddideapmi leat dán oktavuodas deatalaččat. Álgoálbmogat leat sorjavaččat luonddu ja sis lea oktavuoha lundui, ja danne čuhcet dálkkádatrievdamat eanet sidjiide go earáide. Sidjiide čuhcet maiddá garraseappot nationála strategiijat rievdan dálkkádaga heiveheami oktavuodas, ja doaibmabijut mat váikkuhit nationála CO₂-unnidanmihttomeriid juksama.

Dálkkádatrievdamat áitet álgoálbmogiid birgejumi ja biebmosiikarvuoda. Álgoálbmogiid eallinvuogit leat hui unnán sivalaččat dán rossui. Danne ii leat govttolaš ahte álgoálbmogat galget eanemusat gillát heivehan- ja váidudeaddji doaibmabijuid geažil. Dákkár doaibmabijut sáhttet ovdamearkka dihte leat bieggamillopárkkaid huksemat, čáhcefápmohuksemat, bioboaldámuša buvttadeapmi, meara gilvin buvttadan dihte eanet planktona, ja eanet uránaruvkkat atomafámu várás. Prinsihppan berre leat ahte buot nationála doaibmabijut dálkkádatrievdamiid oktavuodas vaháguhttet nu unnán go vejolaš, ja ahte álgoálbmogiid vuoigatvuodát árvvus adnojuvvojit. Positiiva proševttaid oktavuodas, nugo ovdamearkka dihte Norgga vuovdeálgga lea ahte addit 3 miljárdda ru jahkásaččat doaibmabijuide unnidan dihte vuovdehuhttima, eai galgga árvvoštallojuvvot dušše proševtta ekologalaš bealit, muhto váldit maiddá vuhtii álgoálbmogiid sosioekonomalaš ja kultuvrralaš beliid.

Čájehuvvon lea ahte álgoálbmogiid árbedieđut leat ávkkálaččat dálkkádatrievdamiid duodašteapmái ja positiiva heivehanstrategiijaid ovddideapmái. Mii oaidnit dál ahte nana bissovaš ja biologalaš sláddjiivuoda dutkit, politihkkarat ja hálldašeadjit bidjet eanet fuomášumi daidda. Árbedieđut heivehuvvon dieđálaš dieđuide váikkuhit einnostahttivuoda buorideami daid váikkuhusaid ektui maid sierra váidudeaddji doaibmabijut sáhttet buktit. Álgoálbmogiid vuoigatvuodaid sihkkarastin, mii váikkuha árbedieđuid ja luondduressaid suodjaleami, váikkuha positiivvalaččat maiddá dálkkádatrievdamiid mat leat mis ovddabealde. Nu leage rivttes álgoálbmotpolitihkka maiddá buorre dálkkádat- ja biraspolitihkka.

Sámiid searvan, ovtas eará álgoálbmogiiguin, riikkaidgaskasaš arenaide nanne álgoálbmot perspektiivva heiveheami čielggadusain, dokumeantain, dutkamis ja diehtujuohkimis. Álgoálbmogiid árbevirolaš dáiddut ja máhttu luonddu birra sáhttet váikkuhit positiivvalaččat dálkkádatčovdosiidda.

6.5.1 Máilmmiviidosaš birasváikkuhusat – báikkálaš váikkuhusat

Birasmirkkuid leavvan ja dálkkádatrievdamat áitet sakka Árkatisa álgoálbmogiid. Árkatisas orrot dál ollu álgoálbmogat, ja ollugat sis ellet árbevirolaš vuogi mielde. Áibmo- ja mearrarávnnjit dagahit dan ahte birasmirkkot nugo PCB, levvet sirkumpolára guovlluide. Dat dagaha dan ahte elliide, lundui ja áibmui čoagganit ollu birasmirkkot. Birasmirkkuid viidodaga ja leavvama Árkatisas leat dutkan ollu jagiid, earret eará AMAP maid Norga jođiha. Dutkanbohtosat čájehit ahte rašimusat birasmirkkuide leat

áhpehis nisssonolbmot ja easkkariegádan mánát, go birasmirkkot fievrriiduvvojit vuossamáddaga ja njamaheami bokte.

Go birasmirkkot darvánit ealliid buoidái ja go ollu álgoálbmogat borret eanaš bierrgu, de bohtet birasmirkkot álgoálbmogiidda njuolga sin árbevirolaš biebmu bokte. Muhto dutkamat leat čájehan ahte jos fáhkkestaga ja issorasat rievdata árbevirolaš borrandábiid, de šaddá boasttubiebmu várra. Jos eahpekritihkalaččat fállá oarjemáilmmi biebmu álgoálbmogiidda, geat leat ealihan iežaset árbevirolaš vuogi mielde ollu sohka buolvvaid, de lassána buoidunvárra ja várra oazžut váibmodávddaid ja sohka dávdá. Dát bidjá álgoálbmogiid váttis dillái. Jos álgoálbmogat válljejit joatkit borrat sin árbevirolaš biepmu, de ožžot sii birasmirkkuid. Muhto jos sii borragohtet eanet oarjemáilmmi borramuša, de sáhttet sii oazžut eará dearvvašvuodáváttuid. Dutkit gohčodit dán ártalaš čuolbman, ja dutkit háliidivčče ahte dat biddjojuvvošii eanet guovddáži.

Birasmirkkuid ferte geahčadit maiddáid dálkkádatrieddamiid ektui. Mirkkot eai mana dušše polaid guvlui, muhto jieŋaid suddan luvve ain eanet earret eará eallisilbba mii lea čoagganan jieŋaide. Badjel bealli dan eallisilbbas mii lea luondduš lea olmmoš ráhkadan, muhto 30-40 proseantta bohtá lunddolaš lievlla bokte mearas miehtá máilmmi. Go jieŋat suddet ollu, de measta duppalastojuvvo eallisilbamearri. Čájehuvvo ahte dábbalaš birasmirkkot nugo PCB, DDT ja riššoávdnasat leat geahppánan maŋŋá go daid luoitin lea gáržžiduvvon. Dasto fuomáša industriija oppa áiggi odđa mirkoávdnasiid mat maid johtet polaid guvlui, ja maid váikkuhusaid birra mii eat dieđe. Odđaset birasmirkkot, nugo brommejuvvon dollaeastadanávdnasat ja fluoraseaguhusat, leat juo gávdnon Davvi-Norgga álbmogis – muhto dušše smávit mearit. Norggas leat luoitimat viehka bures muddejuvvon, muhto dasa eai leat liikon buot riikkat. Daid váraleamos dearvvašvuoda vaháguhtti ávdnasiid luoitimat (mat sáhttet addit borasdávdda dahje čuohcat sahkaneapmái) leat njedjan Norggas jagi 2002 rájes, muhto allergiijadagaheaddji ávdnasat leat bisson hui seamma dásis. Jagi 1930 rájes lea máilmmiviidosaš kemikálabuvttadeapmi lassánan 1 miljon tonnas jahkái badjel 400 miljon tonnii. Ollu stuorra riikkain lutojuvvojit ollu birasmirkkot ja doppe daid luoitin lea unnán muddejuvvon ja bearrágehččojuvvon sin iežaset industriijas.

6.5.2 Sámi ássanguovllut; rašit dálkkádat- ja birasrievdadusaide

Ságastallan birasváikkuhusaid birra lea ságastallan viiddes, máilmmiviidosaš beliid ja báikkálaš, beaivválaš válljemiid birra. Máilmmiviidosaš biraspolitihka stivrejuvvo váldoáššis nátionála dásis ja riikkaidgaskasaččat, ja báikkálaš biraspolitihka fas gielddalaš dásis.

Sihke máilmmiviidosaš ja báikkálaš birasbillisteamit čuhcet loahpas ovttaskas olbmui. Dáinna lágiin gártá ovttaskas olmmoš gillát boastut dahkkojuvvon politihka geažil. Seammás sáhttet buot servodatássit váikkuhit, sihke posiitiiva ja negatiiva guvlui. Eallinmálla ja geavahusminstara válljen leat dakkár suorggit man oktavuodas ovttaskas olmmoš geavahusas sáhtta váikkuhit biraspolitihka.

Sámediggi ja Birasgáhttendepartemeanta leat ovttaoavivis das ahte lávdegoddi mii galgá čielggadit servodaga raššivuoda ja dárbbuid dálkkádatrievdamiid váikkuhusaide heiveheamis, galgá čielggadit daid beliid main lea mearkkašupmi sámi kultuvrii ja ealáhusaide. Lávdegotti barggu vuodul galgá ráhkaduvvot NAC ovdal skábmamánu 1. b. 2010. Sámediggi searvá maiddái norgalaš čuovvoleapmái go guoská Ártktaš ráđi prošekti “Arctic Climate Impact Assessment”, NorCIA ovddida iežas raporttaid jagi 2009 áigge. NorCIA galgá váikkuhit máhtolašvuoda ovddideami, čohkkema ja gaskkusteami dálkkádatrievdamiid, váikkuhusaid ja heivehemiid birra Ártktaš norgga beale oasis. Sámediggi lea searvan fáddájovkui mii bargá dálkkádatheivehemiiguin ja váidudeaddji doaibmabijuguin.

Sámediggeráđi vuoruhan doaibmabijut:

- Gulahallat álgoálbmotdimenšuvnna hárrái dálkkádatnjunuščoahkkimis mii dollojuvvo Københámanis juovlamánu 2009 ja oččodit ásašuvvot sierra bargojoavkku álgoálbmogiid ja dálkkádatrievdamiid ektui ON dálkkádatrievdan konvenšuvnna vuolde.
- Bargat, Ártktaš ráđi bokte birasmirkkuid leavvama vuostá, nana ceavzilis ovdáneami beali ja vuostá dálkkádatrievdamiid.
- Bargat dan badjelii ahte maiddái árbevirolaš álgoálbmotmáhtolašvuolta biddjojuvvo vuodđun dálkkádatrievdamiid duodašteapmái ja ovddidit posiitiiva heivehanstrategiijaid.
- Oainnusin dahkat dan ahte álgoálbmotvuoigatvuodát fertejit deattuhuvvot dalle go váidudeaddji doaibmabijut dálkkádatrievdamiid vuostá plánejuvvojit.
- Láhčit árjjalaš gulahallama lávdegottiin mii galgá čielggadit raššivuoda ja dárbbu servodagas dálkkádatrievdamiid váikkuhusaid heiveheami oktavuodas.
- Čuovvolit NorCIA bohtosiid ja gaskkustit daid relevánta oktavuodain.
- Álggahit doaibmaplánabarggu Sámedikki várás DBS fáttáiguin oastin, fievrrideapmi, energiija ja doabbarat. Doaibmaplána sáhtášii leat vuodđun birasertifiserema ohcamii.

6.6 Ekonomalaš ja hálddahušlaš váikkuhusat

Go galgá ovddidit sierra biras- ja areálapolitihka Sámediggái, de das leat stuorra váikkuhusat návccaid, gelbbolašvuoda ja ekonomalaš resurssaid dáfus. Sámediggeráđđi lea geahččalan hábmet dán diedáhusa nu ahte evttohuvvon doaibmabijut leat čahahttit govttolaš áiggis. Dáid doaibmabijuid dattetge ii sáhte ollásit čadahit almmá ovttasbarggu haga iešguđet dásiin, ii ge iežas gelbbolašvuoda ja návccaid nannekeahttá. Birasbarggu čuovvoleapmi ja dat ovddasvástádus maid Sámediggi oažžu plána- ja huksenlága vuodul, eaktuda ahte iežamet hálddahušlaš návccat nannejuvvojit mealgadit.

Sámediggeráđi biras- ja areáladiedáhus addá čuovvovaš hástalusaid:

- Dárbu nannet Sámedikki návccaid ja gelbbolašvuoda stuorát bušeahta ja eanet virggiid bokte

- Nannet vejolašvuoda oassálastit eanet arenain gos biraspolitihkka hábmejuvvo